

İki Rapor İki Politika: 1929 Buhranı Sonrası Türkiye’de “Millî” İktisat Politikası Belirlemede Rus ve Amerikan Uzman Raporlarının Rolü

Mustafa Yaşar Özoylumlu*

Giriş

20. yüzyılın en önemli iktisatçılarından olan Maynard Keynes, 1919 yılında kaleme aldığı *Barışın Ekonomik Sonuçları* adlı eserinde Avrupa’nın kendi elleriyle toplumsal sistemini yok ettiğini iddia etmekteydi. Ocak 1919’da Paris’te başlayan barış görüşmelerinde İngiltere’nin ekonomi temsilcileri arasındaydı ve görüşmelerin, Avrupa’nın yeniden inşasına ya da Müttefiklerin birlikte hareket ederek büyük yaralar almış bir medeniyeti ayağa kaldırmaya yönelik olmadığına dikkat çekiyordu. Keynes, konferans tamamlanmadan İngiltere’ye dönmüş ve Avrupa’nın kendini uçurumun eşiğine nasıl sürüklediğini analiz ettiği, büyük yankı uyandıran eseri *Barışın Ekonomik Sonuçları*¹ nı yazmaya başlamıştı; “...on dokuzuncu yüzyılın yeni zenginleri büyük harcamalar yapan insanlar olarak yetiştirilmemişlerdi ve yatırımın kendilerine sağladığı gücü, derhal tüketmenin hazzına tercih ederlerdi. Bu çağı diğerlerinden ayıran o büyük çaplı servet birikimlerini ve sermaye gelişimini mümkün kılan tam da servet dağılımındaki bu eşitsizlikti².” Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda Avrupa’nın on dokuzuncu yüzyılda yarattığı yeni zenginlik ve onun gereği olan *servet eşitsizliği* büyük bir sorgulamaya tabii

* Öğr. Gör., Eskişehir Teknik Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE, mustafayasarozoylumlu@eskisehir.edu.tr

1 Zafer Toprak, bu eserle Fransız iktisadının *müptelası* olan Türk aydınlarının İngiliz Keynes ile tanıştığını yazar. Malta’da sürgünde iken Ali Fethi Okyar bir şekilde bu kitabı elde eder ve Türkçeye çevirisini *Versay Sulbu’nun Netâyic-i İktisadiyyesi* başlığı ile Ankara’ya döndükten sonra yapar. 1923 sonrası Türkiye’nin gözettiği ‘denk bütçe-sağlam para’ politikasının babası Keynes’tir ve bu eserinde de bu politikaya dair açıklamalarda bulunur, bk. Zafer Toprak, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 178.

2 John Maynard Keynes, *Barışın Ekonomik Sonuçları*, çev. Abdullah Cemal Balcı, Efil Yayınevi, Ankara 2020, s. 23-24.

tutuldu. On dokuzuncu yüzyıl liberalizmi yıkıcı savaş canavarının ayakları altında ezilmişti. Yeni bir iktisadi düzenin gerekliliği tüm gerçekliği ile Avrupa'nın önündeydi. Savaş sonrası dönemin iktisatçıları bu nedenle sorunu, *laissez-fairecilğin*, *liberal sosyalizme* evriminde arıyordu. Cevabı aranan soru, bu değişime dünyanın hazır olup olmadığıydı. Liberal sosyalizm kavramı; Batı'da, devletin korumacılığı, örgütlülüğü, planlamacılığı altında savaşın tüm yıkıntılarını yaşamış halkın çıkarına olan iktisadi uygulamaları *geçici* sosyalist bir bakış açısıyla yeniden yorumlama anlamı taşıyordu. Doğu'da ise Sovyet Rusya'nın ortaya koyduğu ekonomi-politik, liberalizmi tamamen göz ardı ederek devleti ekonomi yönetiminin tek düzenleyicisi haline getiriyordu. Tarihsel doğu-batı medeniyeti çatışması, Birinci Dünya Savaşı sonrası bu kez aynı dertten mustarip olan halkları iktisaden korumak amacıyla ortaya konan politikalarda kendini gösteriyordu. Fakat bu kez tek bir farkla; ister Doğu'da ister Batı'da olsun her ülke iktisatta devletin korumacılığına güvenmek zorunda kaldıklarının bilincindeydi. Uygulamada farklılık olsa da halkların ekonomik çıkar dışında ihtiyaç duydukları acil gereksinimler özel girişimin insafına ve isteğine terk edilemezdi. 1929 buhranı 1918 sonrası başlayan kriz döneminin farkına varılmış sonucundan başka bir şey değildi.

1919 tarihli Paris barışı, yıllar sonra David Fromkin'in tanımıyla *Barışa Son Veren Barış*³ niteliğinin hakkını teslim ediyordu. Yıkılan merkezi imparatorlukların içinden çıkan yeni yetme ulus-devletler, kıta Avrupa'sının geleneksel devletleri ile *engage* olmak yerine onları, sefaletlerinin sebebi olarak görüp *soğuk* bir iktisadi çatışmanın öznesi haline getirdi. Yeni devletler için kapitalizmle bütünleşme süreci savaş nedeniyle radikal bir biçimde kesildi. Alt-üst olan iktisat kurumu, yeni dünya düzeninde her devletin başının çaresine bakması gerektiğini salık veriyordu. Dünya kapitalist sistemiyle olan zorunlu ve vazgeçilmez bağlar sadece yeni ulus devletlerde değil 1919 yılı itibarıyla Avrupa'nın özellikle sanayi yoğun nüfusun yaşadığı *geleneksel devletlerde* de koptu. Almanya üzerine uygulanan ağır barış şartları, Almanya'yı cezalandırmaktan daha büyük bir anlam ifade ediyordu. Almanya'nın iktisadi mücadele sahasından el çektirilişi, kıta Avrupa'sının da ticari ve iktisadi dengesizliğe sürüklenmesi demektir. Savaş sonrası temel sorun, kaybolan sermayenin ya da servetin nasıl yeniden yaratılacağı ve dağıtılacağıydı. Ülkeler dünyayı yeni bir savaşa sürükleyecek kadar eşitsiz bir sermaye dağılımına izin verecek miydi? Onarılmaya çalışılan para ve kredi

3 David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2016.

sistemi, ekonominin olmazsa olması; *güvenin yeniden kazanılması* konusunda başarılı olacak mıydı?

Osmanlı Devleti'nin ortadan kalkış süreci ve yeni Türkiye devletinin kuruluş sürecinin birbiriyle bağlantılı avantaj ve dezavantajı da tam bu noktada göze çarpıyordu. Lehte olan konu, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıl dünya kapitalist sistemine entegre⁴ sürecinin savaş nedeniyle kesintiye uğramış olması ve hali hazırda bu entegrasyonun yalnızca levant bölgelerinden ibaret kalmasının yarattığı yalıtılmış durumdu. Bunun anlamı dünya piyasalarındaki olumsuzluktan Avrupa merkez ülkelerinden göreceli olarak daha az etkilenmektir. Dezavantajlı durum ise yeni Türkiye devletinin yalıtılmış coğrafi ve iktisadi yapı nedeniyle olumsuz etkiden uzaklık durumunu, ekonomik gelişim olgularıyla destekleyecek ve mevcut konjonktürde fırsata çevirecek araçlardan yoksun oluşuydu. Hangi iktisat politikasını işler kılsın kılsın ülkelerin iktisadi yapıları, devletin diğer tüm yapılarından daha fazla uluslararasılığa bağımlıdır. Siyaset, kültür ve idare gibi alanlarda ülke içinde alınan kararlar, yönetici zümrenin kararlı duruşu ve değişime bağlılığıyla rahatlıkla uygulanabilirken; iktisat, salt ülke içi kararlar ya da yöneticilerin kararlılığı dışında (belki daha fazla) *dışsal etkenlere* bağlıdır. Bu nedenle 1923'ün ertesinde Türkiye'de mevcut yapının imkân vermediği *milli iktisat* ya da *bağımlılıkları milli çıkarlara göre düzenlenen iktisadi yapı* yaratma fırsatı, 1929 yılında dünyada patlak veren buhranla kendini gösterdi.⁵

Buhran, Türkiye'nin iktisadi anlamda krizin fırsata çevrilme imkânının doğduğu bir milat olarak görüldü. Türkiye bu fırsatı, sanayileşmiş modern bir toplum inşa etmenin meşru bir nedeni olarak algıladı. 1929'un hemen ertesinde Türkiye'de sanayinin nasıl inşa edileceği sorusu etrafında kamuoyu

4 Bu konuda Çağlar Keyder, kapitalizmin ilk ortaya çıkışından itibaren Osmanlı Devleti'nde takip edilen bir *kapitalist sistem bütünleşmesi ve sürekliliği* nden söz eder, bk. Çağlar Keyder, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi, Ankara 1983, s. 107-122.

5 1929 yılında Türkiye'nin bu imkâna sahip olmasının Lozan Antlaşması'na eklenen Ticaret Sözleşmesi'nden doğan mâli yükümlülüklerinin kaldırılmasının da etkisi vardı. Ticaret Sözleşmesi 1923 yılı itibarıyla yürürlükte olan gümrük tarifelerini, ticaret sözleşmelerini (bu sözleşmelerin hemen hepsi Osmanlı Devleti ile imzalanmıştı) saklı tutarak sözleşmede taraf olan devletlerin aleyhine olabilecek ticaret kararlarının alınmamasını öngörmüştü. Bu sözleşmenin 5 yıl geçerli olması kararlaştırılmıştır. 1928 yılında sona eren bu sözleşmeden sonra Türkiye diğer devletlerle kendi ticaret politikasına göre antlaşmalar yapmak hakkı elde etmiştir, bk. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 165-176.

hazırlanmaya başladı.⁶ Buhran nedeniyle dünyada tarım başta olmak üzere fiyatlarda büyük bir düşüş yaşanması, hammadde ihracatçısı ülkeleri, sanayi ürünleri ithalatına olan bağımlılıklarına son verme konusunda arayışlara yönlendiriyordu. Birçok ülke (özellikle 1919 sonrası kurulan ulus devletler) acil ve faydaları kısa sürede alınacak olan gümrük tarifesi önlemlerinin korumacılığıyla yetindiler. İç piyasayı büyük bir koruma kalkını ile kuşatarak tarımsal üretimi geçici olarak *absorbe* etmeye başladılar. Türkiye ise bu yolu tercih etmeyerek toplumsal devrimleri iktisadi dönüşüm ile destekleyecek politika arayışlarıyla zor olanı seçti. Sanayileşmiş bir toplum yaratılarak *muassır medeniyet* hedefine ulaşmak gerekiyor; tarım toplumunun doğasında bulunan muhafazakâr olgunun değişmesi gerektiğine inanılıyordu.⁷ Cumhuriyet toprak-tarım merkezli toplumsal yapıya ancak iktisadi dönüşümle nüfuz edebilirdi. Üstelik birbiri ardına gerçekleştirilen devrimler, iktisadi koşullanma ile desteklenmedikçe geçici ve muhalefet yaratıcı özelliğini koruyordu.

Yerli sanayiye oluşturma yolunun iki düzlemi vardı. Birisi tarımsal üretimi sekteye uğratmayacak korumacı gümrük tarifelerini uygulamak; diğeri tarımsal üretimi koruyarak elde edilecek ürünleri yerli sanayi hammaddesi olarak kullanmak. Türkiye'nin ithalat kaleminde, hammaddesi ülkede yetişen ürünlerin (özellikle pamuk) büyük çoğunluğu oluşturması, bu yönde alınacak kararları hızlandırıcı etkide bulundu. Kâğıt üzerinde uygulanacak politikanın tüm bağlamları olumlu görünüyor, meşruiyeti sorgulanacak bir unsur teşkil etmiyordu. Fakat Türkiye'deki toplumsal gruplar ve onların temsil ettiği çıkar alanları, üzerinde uzlaşılan *sanayileşme* yöntemini sorgulamaya başladı. Bürokrat grup, millî iktisat hamlesinin devletin tam kontrolünde gerçekleştirilecek bir sanayileşme ile icra edilmesi gerektiğini vurgularken; Sovyet Rusya'nın ekonomik gelişim modelini örnek olarak gösteriyor ve

6 İthal mallar nedeniyle yaşanan dış ödemeler dengesizliği ülke içinde fiyat makasının yüksek seviyelerine çıkmasına neden oluyordu. Hükümet sanayi tesisleri inşa etme sürecine ülke içinden yükselen tarımsal fiyat düşüklüğünün dolaylı baskısıyla girişmekteydi. Doğan Avcioğlu söz konusu zaruri halleri ilginç örneklerle açıklar, bk. Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2015, s. 159-350.

7 1923 sonrası Cumhuriyet, Ulus gibi birçok yayın organı kalkınma, modernleşme ve uygarlaşma olgularının çıkış noktası olarak Anglosakson ülkelerin sanayileşme modelini referans alıyordu. Üstelik onlara göre demokrasinin gereği de sanayileşmiş bir toplum yaratmaktan geçiyordu. Yunus Nadi, Burhan Asaf Belge, Mahmut Esat Bozkurt çeşitli gazetelerde yazılarıyla bu düşünceye destek veriyordu, bir örnek için bk. Mahmut Esat, "Türk Demokrasisi ve Ekonomik Sistem", *Tan*, 21 Mayıs 1935, s. 1-3.

toplumsal değişimin iktisadi *radikalizm* ile desteklenmesi gerektiğini savunuyordu. İstanbul ve İzmir'deki sermaye çevrelerinin başını çektiği, Milli Sanayi Birliği gibi örgüt ve kuruluşlar ise buhranı; paranın dolaşımı ve servetin *tedavülündeki* sıkıntılardan ibaret görerek radikal önlemleri, iktisadi gereklilikler dışında *politik-ideolojik hamleler* olarak algılıyordu. Bu nedenle 1929'un hemen ertesinde hükümetin politika belirleme süreçlerine her iki taraf da raporlarla etkide bulunmaya başladılar. Bu raporlara uluslararası destekler de bulmuşlardı. Radikal himayeci politika önerenlerin imdadına 1932 yılında Türkiye'ye iktisadi incelemeler amacıyla Sovyet Rusya'dan gelen Orloff heyeti yetişirken; buhranın radikal önlemler gerektirmediği, mevcut sanayi kuruluşlarının gelişmesine yönelik politikaların belirlenmesini önerenler ise desteği 1934 yılında gelen ABD'li uzman heyeti başkanı raportör Walker Hines'te bulmuştu. İki farklı uçta belirtilen görüşler birbirleriyle oldukça önemli noktalarda çakışıyor; hatta siyasi hayatta değişimlere neden oluyordu. 1932 yılında Rus heyetinin ülkede incelemelerde bulunmasının önünü açan, devlet kontrolü yanlısı Mustafa Şeref Özkan'ın yerine İktisat Vekilliği'ne Celal Bayar'ın getirilmesi bu durumun en somut örneğiydi.

ABD ve Rusya'nın iki farklı uçta Türkiye'de karşılık bulduğu bu çatışma, ilerleyen yıllarda iç politikanın da temel konularından biri haline geldi. Mustafa Kemal, iktisadi politikada dengelerin gözetilmesi gereğini vurguluyor, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu sanayileşmeyi belirli çıkar gruplarının isteklerine kurban etmemenin yanında; devletin düzenleyici rolünün de sınırlarını çizme gereği hissediyordu. O'na göre Türkiye'de devletçilik, kendi özgün siyasal-toplumsal yapısının gereği olarak ortaya çıkmıştı ve on dokuzuncu yüzyıl koşullarında ortaya atılan ekonomi-politik yaklaşımlara (Marksizm ve türevleri) benzemiyordu ve benzetilmemeliydi. Fakat yine de çatışma kaçınılmazdı. Celal Bayar her ne kadar *mutedil devletçi* rolünü iyi oynasa da hem temsilcisi olarak görüldüğü özel teşebbüsün⁸ hem de katı himayeci politika savunucularının hedefinde olmaktan kurtulamadı. İlerleyen yıllarda

8 Celal Bayar'ın özel teşebbüsün temsilcisi olarak görülmesinin tarihsel dayanakları da mevcuttur. Daha 1925 yılında seçim bölgesi olan İzmir ile ilişkilerinde bölgedeki tüccar kesiminin kredi isteklerine yönelik mecliste önemli girişimlerde bulunmuş; diğer bankaların kredi arzındaki kısıtlamalarını İş Bankası'nı bölgede faaliyete geçirerek gidermeye çalışmıştı; "*İzmirli, İş Bankası'nın İstanbul, Bursa ve Ankara'da gösterdiği faaliyet ve istikameti bildikleri için memleketlerine bir şube açmamızı istediler...bu noktadan tüccarlara faydalı bir zemin hazırlanmış oldu... kazalardaki tacirler İzmir piyasasında mallarını satabilmek için şubemizin her nevi delâletinden faydalanacaklardır.*" bkz. *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, der. Özel Şahingiray, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, s. 32-33

Celal Bayar'ın Cumhuriyet Halk Partisi karşısına Demokrat Parti'nin kurucularından biri olarak çıkması ve liberal ekonomi politika savunuculuğu, tarihsel perspektifin bu açıdan değerlendirilmesine neden oldu. Celal Bayar, 1932 sonrası devletin, ekonomi sahasına müdahalesini geçici ve olağanüstü dönemlerin *olağanüstü önlemleri* olarak gördü. Karşı tarafta yer alan bürokrat sınıf ise kendini *radikal dönüştürücü* ve *devrimci*⁹ olarak konumlandırarak iktisadi hamlelerin toplumsal dönüşümü destekleyici rolü üzerinde kalıcı etkileri olması gerektiğini savundu. Bu ayrışma Türk siyasetinin temel çizgilerinin anlaşılmasında anahtar bir rol üstlenecekti. Bu nedenle ABD ve Rus uzmanların ve ülke içindeki rapor yazarlarının söz konusu ayrışmaya yaptıkları iktisadi katkının incelenmesini oldukça önemli görmekteyiz.

1. Türkiye'de Toplumsal Sınıflar ve 1929 Buhranı

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesine yol açan Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye, Millî Mücadele dönemine girerek yeni bir rejim, yeni bir devlet inşa etti. İmparatorluktan geriye kalan Türkiye'de nüfusun yüzde 97 kadarını Müslümanlar oluşturuyordu ve bu nüfusun büyük çoğunluğu Türk'tü. Osmanlı Devleti'nin son döneminde toplumsal değişmelerin ve yapısal dönüşümlerin taşıyıcısı haline gelmiş olan aktörler (başta gayri müslimler olmak üzere) coğrafi ve demografik birçok faktörle değişmişti. Yeni Türkiye devletinde sınıf çatışmasına neden olacak bir demografik yapı artık mevcut değildi. Bu nedenle Millî Mücadele'nin önder kadrosu ve dolayısıyla bürokrasinin doğal üyelerinin karşısında toplumsal bir tabaka olarak çatışma gücünü kendinde bulan bir grup kalmamıştı.¹⁰ İktisadi

9 Bu noktada önemli bir uyarıda bulunmak gerekiyor. Söz konusu bürokrat grup içerisinde devletçiliği *devlet kapitalizmi* olarak görenler, iktisadi yapının özellikle mülkiyet değişimini öngören radikal toplumsal düzenlemelerine yanaşmıyorlardı. Hatta mülkiyetin niteliğinin değişmesinin karşısında yer alan fakat devletin iktisadi alana müdahale etmesini isteyen Recep Peker, Yusuf Hikmet Bayur gibi isimlerin karşısında mülkiyet değişiminin gerçekleşmediği bir yerde iktisadi yapının değişmeyeceğini savunan Ahmet Hamdi, Yakup Kadri, İsmail Hüsrev Tökin, Mustafa Şeref Özkan gibi isimler konumlanmıştı. Bu isimlerden İsmail Hüsrev Tökin, Yakup Kadri, Şevket Süreyya Aydemir gibi isimler 1932-1935 yılları arasında Türkiye'de geniş yankılar uyandıran *Kadro* dergisini çıkararak görüşlerini savunmuşlardı. Marksist görüşler savundukları gerekçesiyle Tek Parti döneminin önemli isimlerinden olan Recep Peker tarafından eleştirilmişlerdi, bk. Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi, Görüşler-Yorumlar-Değerlendirmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994. Mülkiyet değişiminin önemine dair Ahmet Hamdi Başar, önemli tespitlerde bulunur; bk. Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 53-67.

10 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 107.

aktör olarak elde kalan Müslüman-Türk unsur İkinci Meşrutiyet döneminden beri yaratılmaya çalışılan millî burjuvazinin etkisiz kalıntılarından ibaretti. Fakat Millî Mücadele döneminde bu grup ile önemli ittifaklar sağlanmış ve yeni devletin toplumsal iktidar ortakları haline gelmişlerdi. Ülkeden çeşitli nedenlerle ayrılan on dokuzuncu yüzyıl gayri müslim burjuvazisinin yerini alan; bir ayakları zirai uğraş nedeniyle toprakta diğer ayakları ise topraktan elde edilen artık ürünün ticareti vasıtasıyla piyasada olan bu kişiler bürokrasi karşısında bir sınıf oluşturamayacak kadar zayıf fakat mikro yapıları itibarıyla toplumda önemli karşılığı olan kişilerden oluşmaktaydı. Bu kesim savaş sonrası dönemde bürokrasinin milliyetçi girişimlerinin de doğal destekçisi oldular ve mülkiyetin el değiştirmesine doğrudan etki ederek çıkar sağladılar.¹¹

1923 sonrası dönemde ülkenin idarecileri iktisadi faaliyetleri dönüştürme gücünden ve zamanından yoksundu. Temel amaç yeni rejimin ayaklarının sağlamlaştırılması ve ülkede o dönemde ortaya çıkan rejime yönelik tehditlerin bertaraf edilmesiydi.¹² Üstelik yeni bir iktisadi yapı inşa etmek için ülke buna imkân veremeyecek ölçüde yıpranmıştı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nden kalan iktisadi ilişkiler yeni bir rejim altında bir süre daha devam etti. Üstelik Lozan Barış Antlaşması'na göre 1929 yılına kadar dış ticari ilişkilerde ve gümrük tarifesinde radikal bir değişiklik yapmak da mümkün değildi.¹³ Bu nedenle iktisadi ilişkiler savaş öncesi dönemde nasıl yürüyorsa öyle yürümek durumundaydı ve süreklilik arz etti. Ticaret burjuvazisinin özellikle gayri müslim unsurların tasfiyesi karşısında Müslüman-Türk tüccar grubu, kendilerini kolaylıkla ikame etti. Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyılında dünya kapitalist sistemine entegre olmuş bölgelerinde gayri müslim tüccar sınıfıyla yakın ticari ilişkiler kuran bu gruplar savaş sonrası mevcut bağlantılarını, bürokrat zümre içinde nüfuzlarını kullanarak geliştirdiler. Nitekim söz konusu grupların lehine olarak henüz 1923 ertesinde Türkiye bazı stratejik ürünleri uluslararası konjonktürün el verdiği ölçüde himaye

11 Oya Köymen, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Yayınları, İstanbul 2020, s. 79-97.

12 Cumhuriyetin ilanının hemen ardından Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile deneyimlenen muhalefet hareketi rejim karşıtı grupların desteği nedeniyle başarısızlığa uğramıştı. Cumhuriyet rejimi henüz toplumda hedeflenen desteği bulamamıştı. Bk. Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 293-299; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 119-125.

13 Soysal, *age.* s. 165-176.

etmeye başlamıştı. Himaye edilen ürünlerin başında buğday geliyordu.¹⁴ Öyle ki 1923 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında himaye, millî iktisadın inşasında vazgeçilmez unsur olarak belirliyordu. Himayenin gerekliliği üzerinde durulurken bir başka unsurun da bu girişim sonucunda ortaya çıkması bekleniyordu. Bu, yeni rejimin, millî mücadele döneminde ittifakta bulunduğu tüccar kesimine önemli bir ödülüydü. Himayecilik ile sermayenin el değiştirmesi *bir cemiyetten diğer bir cemiyete* devredilmesi açıkça hedef olarak belirliyordu. Burada devredilmesi gereken sermaye kuşkusuz savaş sonunda ülkeyi terk eden gayrimüslim burjuvazinin sermayesiydi. Bu sermayenin yalnızca maddî karşılığı yoktu; gayrimüslim burjuva ile yıllar süren iş birliği neticesinde edinilen ticaret ağları ve iş birliklerinin de devriydi kastedilen. Gerçekten de 1923 ertesini savaş öncesi ticari ilişkilerin göze çarpan sürekliliğinin en önemli nedeni buydu. Cumhuriyet himaye ettiği alanlarla yerli sermayenin elini kuvvetlendirmeyi millî iktisadın önemli bir aşaması olarak görüyordu.¹⁵ Daha cumhuriyetin ilanından aylar önce gazetelerde millî iktisadın olmazsa olmaz koşulu olarak himayecilik öne çıkarılıyor ve *sermayenin el değiştirmesinin* öneminden bahsediliyordu. "...vücuda getirilecek müesseselerin himayesi yalnız sanayiinin himayesi değil, aynı zamanda ziraatın, çiftçiliğin de himayesi demektir... bu suretle sermayenin bir şahıstan veya bir cemiyetten diğer bir şahsa ya da cemiyete devredilmesiyle daha faal ve daha faydalı olacağı tabiidir."¹⁶

1929 yılında dünyada patlak veren buhran Türkiye'nin tahayyül ettiği modernist dönüşümün iktisadi ayağının sanayi hamleleriyle tamamlanması fırsatını yarattı. Fakat sorun şuydu; Türkiye yüzlerce yıllık bir tarım toplumu ve buhranın neden olduğu hammadde fiyatlarındaki düşüş ilk ve büyük ölçüde tarımsal grupları olumsuz etkiledi. Halkın rejime desteğinin devam etmesi, tarımsal grupların ikmal ve iâşesinin devamlılığını (nitekim bu devletin biricik göreviydi) sağlamayı gerektiriyordu. Toplumsal dönüşümü iktisadi dönüşümle destekleyecek adımlar (ki bu adımların sanayileşme olduğuna karar verilmişti) tarımsal grupların muhalefetine sebep olmadan

14 Buğdayın himayesi 1930 sonrası dönemde oldukça sık bir şekilde basında tartışılmıştı. Ahmet Hamdi Başar gibi isimler himayeyi uzun vadede faydalı bulmazken; buğday gibi stratejik bir ürünün fiyatının da kontrol edilmesi gerekliliği kendini her dönemde gösteriyordu; İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 23-39.

15 Üstelik bu sanayileşme geciktirilmeden yapılmalıydı, bk. Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 105-125.

16 Lütfi Arif, "Millî İktisada Doğru", *Anadolu'da Yeni Gün*, 24 Nisan 1923, s. 2.

hatta onların desteğiyle atılmaydı. Türk toplumunun *muasır medeniyetler* seviyesine çıkmasının anahtarı tarım toplumundan sanayi toplumuna geçişinde görülmekteydi. Çatışma da bu geçişin sancılarında gizliydi. Hiçbir toplumsal sınıf ya da grup sanayileşme gereğini inkâr etmiyordu. Fakat sanayileşmenin toplumsal gelişmenin katalizörü olarak görülüp görülmemesi konusunda fikir ayrılığı vardı. Nitekim tüccar-sermayedar kesiminin sanayileşmeyi iktisadi bir gereklilikten ziyade ideolojik bir hamle olarak görmelerinin nedeni de buydu.¹⁷

Dünyaya hammadde temin etmekten başka iktisadi bir vazifesi olmayan ülkeler, her türlü etkiye açıktı. Türkiye, ihtiyaç duyduğu mamul maddeleri ithalat yoluyla elde etmeye devam ettikçe dünyanın hâkim ekonomik rüzgarından kaçınamayacaktı. Bu nedenle sanayileşme hamlesini önceki dönemlerin aksine daha büyük ölçüde gerçekleştirmeliydi. Burada karşısına iki karşıt grubun çıkışını da dengelemeli ve gerektiğinde tavizler de vererek bu dönüşüme onları da dahil etmeliydi. Öncelikle Millî Mücadele yıllarında toplumsal ittifakın (eşraf, tüccar, zirai üretici) üyelerini ikna etmeli; sanayileşmenin onların tarımsal ürünlerinin kullanılacağı bir alanda yaratılacağına inandırmalıydı. İkincisi 1913 yılından beri millî burjuvazi oluşturma politikası çerçevesinde uygulanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan ve küçük sanayi işletmelerini, ev tipi sanayi işletmeleriyle bağlantılı bir şekilde sürdüren küçük sanayi grubunun endişelerini gidermeliydi. Bu grubun büyük sanayi kuruluşları tarafından üretilen ürünlerin etkisi altında savunmasız kalmamaları sağlanmalıydı. Özellikle bu grup aynı zamanda zirai ürünlerin küçük sanayide işlenmesi nedeniyle tarımsal üretim gruplarıyla da yakın ilişkiye sahipti.

2. Buhran Öncesi Türk Ekonomisi

1929 yılının Ekim ayında New York borsasındaki çöküş, dünyayı 1919 yılından beri süregelen krizin son safhasına sürükledi. Türkiye'de 1929 yılından birkaç yıl önce hissedilmeye başlayan ekonomik kriz, buhranla birlikte uluslararası piyasaların etkisiyle derinleşti.¹⁸ Âli İktisat Meclisi'nin 1 Mart 1928-19 Mart 1928 tarihleri arasında yapılan toplantılarında birinci

17 Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük. Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitabevi, İstanbul 2008, s. 105-113.

18 Ahmet Hamdi Başar, buhrandan önceye başlayan buğday fiyatları krizi nedeniyle söz konusu sorunların Türkiye'nin yapısal problemleri nedeniyle yaşandığını savunur. O'na göre buhran hiç yaşanmamış olsaydı da Türkiye'de tarımsal yapılar krize girecekti, bk. Başar, *age.*, s. 45-60.

gündem başlığı; hayat pahalılığı idi. 1926 yılında Türkiye’de savaşın ilk yılı olan 1914 yılına oranla pahalılık 15 kat artmıştı. Türk parasının kıymetindeki düşüş bu durumun en büyük kanıtı olarak İktisat Meclisi raporlarına girmişti. Buna göre 1914 yılında parite kıymeti 110 kuruş olan 1 İngiliz lirası; 1922’de 738; 1924’te 839; 1926’da ise 934 kuruş olarak hesaplanmıştı. İngiliz lirasının gösterdiği bu artışın Türkiye’deki hayat pahalılığına etkisi yüzde 60 olarak hesaplanıyordu.¹⁹ 1928 yılında hesaplanan bu hayat pahalılığı, millî paranın kıymetindeki düşüşün en büyük sonucuydu. Hükümet millî paranın hızla değer kaybetmesine karşın bir dizi önlem aldı. Yaklaşık bir yıl sonra 12 Şubat 1929 yılında Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası’nın Açış Nutku’nda Başbakan İsmet İnönü bu konu hakkında alınan önlemlerin işlevselliğini öne çıkarıyordu; “...millî paranın göz karartacak bir sür’atle sarsılıp düştüğü günleri hatırlayınız. Mütemediyen ecnebi dövizini talep eden ihtiyaçlar karşısında birikmiş bir servet olmaksızın halin dehşetine kara gün bekleyenlerin zehir saçan sistematik propagandaları inzımam etmiş...” demektedir. Her şeyden önemlisi Başbakan İnönü vatandaşların millî paraya, millî iktisada olan güvenlerinin sarsıldığını ve bunun telafisi zor sorunlara yol açacağına sinyalini veriyordu.²⁰ İç piyasada özellikle tarım ürünlerine dayalı iktisadi sistemin bir neticesi olarak fiyatların kısa sürede büyük düşüşler kaydetmesi ortaya ödemeler dengesinde büyük bir açığın çıkmasına neden olmuştu. Dönemin tabiriyle *tediye muvazenesi* ndeki (ödemeler dengesi) bu açık Başbakan İnönü tarafından yabancı bir uzmana hesaplatılmış ve yaklaşık 3 milyon İngiliz lirasına tekabül ettiği ortaya çıkmıştı. İnönü bu açık karşısında hükümetin rolünü şöyle özetliyordu; “...devletçe alınacak tedbirlerden 3 milyon açığı kapatmaya çalışmak; diğeri millî hayattan bu açığın kapanmasına yardım aramak ve her halde memleketin iktisadi açığını artırmayacak tasarrufkârane bir millî hayat kurmak”.²¹ Burada üzerinde durulması gereken husus yeni dönemin yeni bir *millî hayat* öngörmesidir. Cumhuriyetin kültürel politikalarla yaratmaya çalıştığı *yeni insan* aynı zamanda iktisaden de *millî hayat* koşullarını sağlayan insana dönüşmeliydi. Bu millî hayatın iktisaden karşılığı, tasarruf ve yerli ürünlerin merkeze alındığı, lüks tüketimin reddedildiği, ithal mallarına rağbet etmeyen ve kendi kendine yeten bir ekonomik düzenin tüm parametrelerine uyan bir yaşam

19 *Âli İktisat Meclisi Raporları (AİMR)*, Birinci İctima Devresi (BİD), 1 Mart 1928-19 Mart 1928, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, İstanbul 1928, s. 4-6.

20 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2021, s. 1140.

21 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1142.

demekti. Devletin halktan beklediği tasarruf ve millî iktisada *tevaccübü* karşısında devlet de kanunlarla himaye politikalarını uygulamalı ancak bunu yaparken himaye nedeniyle iç piyasada artan fiyatlar karşısında da güçlü durmak ve eleştirileri karşılamak durumundaydı.

Âli İktisat Meclisi, Türkiye'deki hayat pahalılığına etki eden faktörleri sıralarken özellikle ticarete kazanç arzusunun arttığına, emeğin değersizleştiğine, özel iktisadiyat ile devlet iktisadiyatı arasında uyumsuzluğun derinleştiğine, iklim nedeniyle yaşanan kuraklığın bir sonucu olarak kıtlığın etkili olduğuna ve vergilerin hayat pahalılığını şiddetlendirdiğine vurgu yapmıştı. Tarım alanında görülen *randımansızlık*, üretim maliyetlerinin yüksekliği, üreticileri dünya piyasaları ile rekabet edemeyecek bir duruma sürüklemişti. Özellikle hububat üretiminin azalışındaki temel faktör maliyetlerin yüksek olmasının yanı sıra ihraç edilmeme yani satılmama riski nedeniyle üreticinin üretim için teşvik edilememesiydi. 1926 yılından başlayarak buhran Türkiye'ye vaktinden evvel girmişti. Üretici, iç piyasa ihtiyaçlarının üzerinde üretim yapmaya istekli değildi; artı ürün elde etmemek/edememek servetin oluşmasına büyük bir engel teşkil ediyordu.²²

İktisadi koşulların evrensel niteliğinin önemli bir göstergesi olarak Âli İktisat Meclisi, ikinci toplanma dönemi olan Mart 1929 yılında Türkiye'deki hayat pahalılığının Birinci Dünya Savaşı sonucunda dünyada yaşanan finansal kriz nedeniyle ortaya çıktığını öne sürdü. Buna göre Türkiye'nin savaş sonrasında ithal eşyalara olan ihtiyacı artmış, gıda üretimi çeşitli sebeplerle düşmüş *arzın talebe tekabül edememesinden* dolayı pahalılık ortaya çıkmıştı. Özellikle bir tarım ülkesi olması nedeniyle tarımsal üretimdeki maliyet yüksekliği Türkiye'de enflasyonist bir baskı yaratmış ve diğer ülkelerden daha fazla etkileri hissedilmişti.²³ İlginç olan husus, İktisat Meclisi'nin tıpkı Keynes gibi mevcut krizin savaşın sonunda ortaya çıktığını; büyüyerek bir dünya buhranı vaziyetine geldiğine yönelik tespitleriydi; "...1920 senesinde Amerika'da başlayan sınaî buhran Harb-i Umumi'nin o sırada henüz tehvin edilememiş olan netayicini vahimleştirmiştir. Bundan dolayıdır ki cihan iktisadiyatında buhran yapan gayri tabii şerait bugün de kısmen mevcuttur... ziraî ve sınaî istihsal sahasındaki muvazenenin haleldar olması, iktisadi ve ictimai netayici

22 Âli İktisat Meclisi raporunun birinci bölümünün başlığı hayat pahalılığı, nedenleri ve yol açtığı sorunlardı, bk. *AİMR*, BİD, s. 3-18.

23 *AİMR*, İkinci İctima Devresi (İİD), Mart 1929, Ankara Hakimiyet-i Millîye Matbaası, 1929, s. 12,

itibariyle bugünkü buhranın başlıca sebeplerinden birini teşkil etmiştir.”²⁴ Âli İktisat Meclisi'nin özellikle savaş sonrası dönemi *buhran* olarak nitelendirmesi önemlidir. 1929 Dünya Buhranı, savaş döneminde başlayan enflasyon, fiyat artışı ve üretimin büyük ölçüde düşmesinin sonucuydu. Daha da önemlisi buhran, servetin ya da finansal tabirle sermayenin geçişkenliğinin ve hareketliliğinin kısıtlanmasına neden olmuştu. Bu konu Türkiye için büyük önem arz ediyordu. Nitekim savaş sonrası dönemde Avrupa kapitalist çevreleriyle göreceli ticari istikrarı devam ettirebilen çevrelerde sermayenin ya da servetin birikimi buhranla birlikte büyük bir olumsuz etkiye maruz kalmıştı. “... buhran sermayenin faaliyet istikametlerini değiştirmiş, sermayenin istimalinde, istihsal şubatında tevezzüünde uygunsuzluklar meydana gelmiştir. Sermayenin hayat-ı iktisadiyedeki tevezzüündeki uygunsuzluk ve muvazenesizlik ve bundan dolayı bazı şubat-ı iktisadiyedeki fazla istihşâle mukabil diğer bazılarındaki noksanii istihsal, buhranın çok sayan-ı dikkat olan avamilinden biridir.”²⁵

1932 yılında önce Sovyet iktisadi heyetinin Türkiye’de incelemelerde bulunması ardından Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın temel amaçlarını ortaya koyacak ilkeler ilk defa, buhranın ortaya çıkışından yaklaşık 7 ay önce Mart 1929’da Âli İktisat Meclisi’nin ikinci toplantı döneminde ortaya atıldı. Raportörler, ülkede en fazla üretilen hammaddelere dayanan bir sanayi planının yapılmasını önermekteydiler. Bu doğrultuda bir başka ilk de yine bu toplantı döneminde ortaya çıkmıştır. O da Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun eleştirisidir. Meclise göre Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun amacı, memlekette her sahada *tesisat-ı snaiye* vücuda getirmek değildi. Türkiye gibi sanayileşmenin başında olan ülkeler için öncelik, hammaddesi ülkede elde edilen ve ülkede kurulacak fabrikalarda işlenebilecek ürünlerin elde edilmesine dayanan bir sanayi vücuda getirmek olmalıydı.²⁶ Fakat Türkiye’de sanayi alanında faaliyet gösteren özel teşebbüs, devletin *teşvik* ve *himayesi* dışında faaliyette bulunamayarak uluslararası rekabete hazır hale gelemediği gibi hammaddesi ülkede bulunan ürünleri sanayi alanında değerlendirmiyordu. Bu da onları uluslararası piyasa koşullarının etkisine açık bir hale getirmekteydi. İthalat ve ihracat ile uğraşan kesimlere bağlı kalan sanayi, ülkenin ihtiyaç duyduğu sanayi atılımını yapmaktan uzak kalıyordu. Piyasaların kriz yaşadığı bir dönemde de devletin *acil* ve *kahcı olmayan* müdahalesini talep etmekteydiler.

24 *AIMR*, İİD, s. 15-16.

25 *AIMR*, İİD, s. 22-23.

26 *AIMR*, İİD, s. 67-68.

Türkiye’de devletçi iktisadiyatın henüz ciddi bir tartışma konusu haline gelmediği bir dönemde 1929 yılının başlarında fiyat dalgalanmalarına devletin müdahale etmesi gerektiğini öne süren bu çevreler, devletin koruma kalkanı altına girmek istemişlerdi. Fakat devletin ticari hayata doğrudan müdahalesi demek olan bu isteğin *meşru* olsa bile *tatbikinin* mümkün olmadığı da İstanbul sermaye çevreleriyle yakın ilişkide bulunan Âli İktisat Meclisi’nin raporuna yansyacaktı; “...fiyat meselesi, müşahede ve tecrübelerle sabit olduğu gibi artık bugün serbest rekabetin cilvelerine terk edilmesi caiz olmayan bir cemiyet meselesi olmuştur. Narh, bundan dolayıdır ki meşru telakki edilebilir... ancak bu usul, tatbikinin mütevakıf olduğu geniş ve büyük teşkilatın ihdasındaki müşkilata binaen, bizde kabili tatbik değildir...”²⁷ Serbest rekabet konusunda çekincelerle ve uygulamadaki güçlüklerle de olsa devletin müdahalesini meşru gören Âli İktisat Meclisi, özellikle ticarete devletin himayesini ve korumacılığını zorunlu olarak telakki etmekte ve bu konuda kararlılığını vurgulamaktaydı. Bu kararlılık özellikle İstanbul’daki tüccar çevrelerinin isteği olması nedeniyle yüksek sesle sık sık dillendirilecekti. Söz konusu çevreler ve Âli İktisat Meclisi, devletin müdahalesi yerine himayesini tercih etmişlerdi.

...tamamiyle individüalist olan serbesti ticaret sistemi şeraiti ameliyeyi ve ahvali umumiyeyi nazar-ı dikkate almayarak münhasıran faidei iktisadiye keyfiyetine ehemmiyet vermekte ve beşeri ve millî harekât üzerinde kuvvetle amil olan diğer esbap ve müessirâtı ihmal etmektedir... şeraiti iktisadiyesi itibarile henüz inkişaf edememiş olan memleketler için gaye, kuvayı iktisadiyeyi inkişaf ve tenmiye ettirmek hedefidir; muasır iktisayatin ideal şekli de behemehâl bu gayenin istihsalile temin edilebilir. Himaye prensibi lehindeki en kuvvetli amil bizce budur...²⁸

Âli İktisat Meclisi böylelikle Türkiye’nin iktisadi şartlarına uygun olarak buhrana karşı alınacak önlemlerin başında *himayeci* bir gümrük siyasetinin gelmesi gerektiğini vurguladı. Söz konusu isteğin bu dönemde ortaya atılmasının bir diğer nedeni Lozan Antlaşması’ndan karar verilen gümrük sisteminin 1929 yılında değişerek Türkiye’nin inisiyatifine bırakılacak olmasıydı. Nitekim himayeci olarak formüle edilecek gümrük tarifesinin sanayinin gelişimine olan etkilerine dünyadan da birçok örnek verilebilir. 1887 yılında İtalya’nın çıkardığı himayeci gümrük tarifesi, İtalya’yı kısa süre

27 *AIMR*, İİD, s. 112.

28 *AIMR*, İİD, s. 119.

içinde ülkedeki sanayinin ihtiyacına yönelik hammadde ithal eder bir duruma getirmişti. İtalya örneği Türkiye açısından özel öneme sahiptir. Çünkü İtalya da Türkiye gibi iktisadi sahada tarım toplumu olarak ortaya çıkmış ve zirai ürünlerin iktisadından sınai ürünlerin iktisadına geçiş yapmıştı.²⁹ Üstelik bu yöntem sadece İtalya gibi devletler için değil savaş sonrası kurulan yeni ulus devletler için de geçerliydi. Bunlar arasında Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya gibi *ihtilâller* yoluyla kurulmuş rejimler de vardı. Bu ülkeler sermayenin eşitsiz bir şekilde sirkülasyonunu devletçi iktisat politikalarıyla kontrol etmek istiyordu.³⁰

Esasen 1929 sonrasında dünyanın, himayeci ve devletin iktisadi hayata müdahale eden bir konuma yeni sürüklenmediği, savaşın hemen ertesinde düzenlenen uluslararası iktisat konferanslarında ortaya çıkmıştı. Devletler ithalat ve ihracat alanlarında serbesti ilkesini kâğıt üzerinde kabul etmiş olsa da hemen ertesi gün daha himayeci bir gümrük duvarını inşa edecek yasal önlemleri almaktan vazgeçmiyordu. 1921 yılında Porto Rose’de, 1923’te Cenevre’de toplanan konferansların konusu *serbest ticaret* iken aynı tarihlerde söz konusu devletler ulusal meclislerinde himayeci gümrük duvarlarını inşa etmeye başlamışlardı. Himayecilik savaş sonrası döneminin toplumsal ve ekonomik güvenliğinin anahtarı haline gelmişti.³¹

Türkiye’nin 1923 ertesinde giriştiği, ekonomiyi mümkün olduğu kadar millileştirme ve takip eden dönemde devletin müdahalesini artırma politikası, ithalat tüccarı ve özel girişimin muhalefetiyle karşılaştı. Bu karşı çıkış 1929 buhranından sonra devletin ekonomiyi yönetme evresine geçişi sırasında daha belirgin dillendirildi. Tüccar ve özel girişimcilerin temel tezine göre devletin ekonomiye müdahalesi iktisadi bir zorunluluk değil; politika ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bu gruba göre siyasi ve toplumsal hayatı

29 *AİMR*, İİD, s. 142. 1937 yılında Haydar Rifat’ın Marsel Ouessant’tan çevirdiği *Karagömlekliler İhtilali* eseri İtalya’nın faşist kooperasyonlar halinde nasıl sanayileşmiş bir ülke haline geldiğini detaylarıyla ortaya koymuştur. 1937 özellikle Türkiye’nin İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nı hazırlamakta olduğu bir dönemde çevrilmesi açısından önemlidir. İtalya’nın zirai ürünleri ağır sanayinin inşasında kullanması özellikle vurgulanmıştır, bk. Marsel Ouessant, *Karagömlekliler İhtilali*, çev. Haydar Rifat, Tebeyüz Kitabevi, İstanbul 1937, s. 204-207.

30 Henry Coston, *Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller*, çev. Kemal Yaman, Otağ Yayınevi, İstanbul 1976. Ömer Lütfi Barkan da savaş sonrası siyasi bağımsızlıklarını elde etmiş Balkan ülkelerindeki iktisadi gelişimi “Harp Sonu Zirai Reform Hareketleri” başlığı ile ayrıntılarıyla inceler, bk. Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, haz. Abidin Nesimi-Mustafa Şahin-Abdullah Özkan, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 23-105.

31 *AİMR*, İİD, s. 152.

şekillendiren yeni rejim bu dönüşümü iktisadi alanda da temin etmek istiyor ve rejimin dayanacağı bir iktisadi yapı inşa etmek için dünya buhranının kendisine sunduğu imkânı geri çevirmiyordu. Bu gruba göre açıkça *devlet, fert ile rekabet* ediyor; artan devlet teşebbüsü ve tekeller özel girişim alanını daraltıyordu. Üstelik özel girişimciler bu şikayetlerini uluslararası ticaret odalarının çeşitli etkinliklerinde dillendirmişlerdi. Konuya ilişkin kurulan bir komisyona Fransız Uzman Laurent imzasıyla tebliğ de veren ticaret odası temsilcileri tebliğde *devletlerin ekonomi teşebbüslerine girişmesi, ekonomi zaruretinden değil politika ihtiyacındandır* deniliyordu.³²

3. Buhrana Yönelik İlk Önlemler ve Muhalefet

Buhranın etkileri Türkiye’de şiddetle hissedilmeye başladığı dönemde hükümet yeni önlemler aldı. Özellikle ödemeler dengesindeki açığı kapatmak için ithalata sınırlamalar getirdi. Bu sınırlamalar ithalat yapan tüccarın yoğun tepkisiyle karşılaştı. 1929 yılında alınan ilk önlemlere ilişkin ortaya çıkan sorunların başında ödenmeye başlanacak dış borçlar ve yeni gümrük tarifesinin uygulanması geliyordu. Tüccar yeni gümrük tarifesinin olası kısıtlamalarından etkilenmemek için kısa sürede büyük miktarda mal stoğu yapmıştı. Bu da hem fiyat artışına hem de döviz borçlanmasına bağlı olarak Türk parasının değerinin düşüşüne neden oldu. Ödemeler dengesinin titizlikle gözetildiği, servet eşitsizliğinin buhrana yol açtığı bir dönemde tüccarın *ihtirashlı* davranışları hükümetin tavrını daha da sertleştirdi. Mecliste konu ile ilgili tartışmalar devam ederken Başbakan İsmet İnönü ithalat yapan tüccarı açıkça sert bir dille eleştirmiş ve onların piyasada yarattıkları infiale dikkat çekmişti³³;

...tüccarın yol açtığı menfi tensiratın hepsinden mühim olmak üzere para tenezzülünün ruhlarda uyandırdığı endişeyi, buhranı zikretmeliyim. Kötü niyetli ve imansız olanlar için meydan, zehir saçacak tam bir fırsat gösteriyordu. Bu kişilere göre devletin mübayaa ihtiyacı ileride artacak; devlet paranın kıymetini tutabilmek için bütün servetini sarf edecektir. Hükümet millî parayı düşüre düşüre sıfıra yaklaştıracak sonra az bir bedel ile parayı piyasadan toplayıp devlet bankası açacak ve yeni para çıkaracaktır.

Başbakan bu söylentilerin yersiz olduğu kadar isabetsiz olduğunu ifade ediyordu. O’na göre hükümetin politikası millî paranın değerini düşürmek değil aksine yükseltecek tedbirleri alarak altın esasını yakalamaya çalışmaktı.

32 “Devletin Fertle Rekabeti”, *Milliyet*, 2 Eylül 1929, s. 3.

33 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1241.

İthalat tüccarına yönelik alınan önlemlerle birlikte halkın ihtiyaç duyduğu bazı ithal mallar hemen hemen hiç yok ya da oldukça kısıtlı miktarlarda satın alınabiliyordu. Önlemlerin devlet bütçesi ve vergiler başta olmak üzere birçok olumsuz etkisine rağmen uzun vadede ödemeler ve bütçe dengesinde yaratacağı olumlu etki hesaba katılarak uygulanmasına devam ediliyordu. Türkiye yeni dönemin yeni koşullarına tüm dünya gibi ayak uydurmalıydı. *Millî İktisadın* yeni koşulları ortaya çıkıyordu; ithalat kısıtlamasının yol açacağı fırsatlar değerlendirilecek, memleket ihtiyaç duyduğu maddeleri dışarıdan almak yerine ülke içinde üretmenin yollarını arayacaktı. İnönü, 12 Aralık 1931 tarihinde Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası üzerine yaptığı konuşmada bu noktaya değinmiştir; "...hiç kimse hesapsız satabileceğine güvenerek, hesapsız satın almak mevkiinde değildir... eğer ithalatın tahdit olduğu devirlerde memleketin istihsalini artıracak, hiç olmazsa muhtaç olduğu maddelerden birçoğunun dahilinde tedarikini mümkün kılacak tedbirler alabilirsek, o zaman âti için memleketin iktisadi hayatını daimi bir muvazeneye bağlamış oluruz ve ileri de bu tedbirlerden kurtulmuş oluruz."³⁴ İktisadi buhran artık Türkiye'ye açıkça yön çiziyordu. Türkiye kazandığından fazla harcamayacağı bir düzleme girmeliydi. Nitekim buhranın ilk etkisi olan millî paranın düşüşüne yönelik hükümetin aldığı önlemler de yerinde görülmeyle eleştirilere neden olmuştu. En büyük eleştiriler doğal olarak tüccar kesimi tarafından yapılmaktaydı. Onlara göre Türkiye'de yeterli miktarda altın karşılığı para mevcut değildi. Altın esasını takip etmemek dışarıdan uygun kredi veya borç bulunmasını zorlaştırıyordu. Tüccara göre altın esasının takibiyle ellerinde altın stoku bol olan ülkelere özellikle Fransa ve ABD'den ülkenin ihtiyaç duyduğu sıcak para girişi sağlanabilirdi. 29 Mayıs 1933'te Viyana'da toplanan Uluslararası Ticaret Odası kongresinin yayınladığı kararlar metni Türkiye'deki tüccarın eleştirilerinin uluslararası dayanağını ortaya koyuyordu. Karar metni, ülkelere altın esasına göre belirlenmiş standart bir para değeri tespit etmelerini, ithalata getirilen kısıtlamaların *derhal ilgasını* ve sermayeye yeniden hareket kazandırılmasını öneriyordu.³⁵ Hükümet bu önerileri millî iktisadın ruhuna aykırı bularak

34 *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1244.

35 Hem Viyana'daki kongre hem de Londra'da 29 Mayıs-3 Haziran 1933 tarihleri arasında toplanacak olan "Dünya Para ve İktisat Konferansı"nın temel hedefi dünyadaki ticaretin gümrük duvarları ile önlenmeyerek sermayenin olabildiğince hareketini sağlamaktı. Fakat Türkiye'nin bu konudaki en büyük endişesi altın stoğunu elinde bulunduran ülkelerin söz konusu ticarete "dengesizlik" yaratmasıydı. Londra'da toplanan konferans öncesinde ABD'de Başkan Roosevelt'in konferansa katılacak ülke temsilcileri ile bir görüşme yapması gündeme

kolaycılık olarak değerlendiriyor; buhranın *ruhuna* nüfuz edememiş kimselerin eleştirileri olarak görüyordu. Bu nedenle hükümet zor fakat sağlam yolu seçerek iktisadi hayatı *tasarruf ve yerlilik* üzerine inşa etmeye karar verdi. *Milli emniyet, milli sermaye, milli tasarruf* bu yeni dönemin sloganıydı.³⁶

Hükümetin aldığı önlemlerin yeni dönemin ruhuna uygun olarak bizzat Başbakan İsmet İnönü tarafından savunulmasından hemen sonra 20 Aralık 1931 tarihinde İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Umumi Kâtibi Vehbi Sarıdal, “*Cihan İktisat Buhranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye’nin Hali*” adıyla bir rapor kaleme aldı. İstanbul ticaret ve sanayi çevresinin sözcüsü olarak ortaya çıkan Sarıdal açıkça hükümetin, dünya buhranını iç politikada iktisadi dönüşümü gerçekleştirmenin *ideolojik* bir yolu olarak gördüğünü belirtiyordu. Aşırı önlemler alınmadan (devleti radikal bir müdahaleciliğe sevk etmeden) da buhrana çareler bulunabilirdi.³⁷ Buhranın etkilerini radikal önlemlere gerek duyulmayan bir düzeye indiriyordu. Sorun, zirai üretim buhranı ve hammadde fiyatlarındaki düşüşün sonucunda nakdi sermaye ve altının ABD ve Fransa’da birikmesinden ibaretti. Diğer ülkelerde bu nedenle altın stokları azalmıştı ve buhran aslında bir *tedavül buhranı* olarak görülmeliydi.³⁸ Tüccar kesiminin hükümet ya da bürokrat sınıf ile paylaştığı ortak nokta, buhranın *sermaye/servet tedavülü* sorununa yol açıyordu. Bu da buhranı toplumsal değişmelerin bir aracı haline getirecektir. Türkiye devlet eliyle sanayileşme yolunu tercih ederek kendine has bir devletçilik yorumu getirecektir. Bürokrat sınıfın buradaki konumu İstanbul ve İzmir sermaye çevrelerinden farklı olarak devletin radikal-dönüştürücü iktisadi rolünün tanımındadır.

4. Bürokrat Sınıf Tarafından Geliştirilen Devletçilik Tanımı ve Radikal Öneriler

Buhranı radikal dönüşümün anahtarı olarak gören bürokrat sınıf önce devletçiliğe özgün bir tanım getirme çabasına girişti.³⁹ Devletçilik, *devletin*

gelmiş bu nedenle Türkiye’nin Washington Büyükelçiliği, Roosevelt’in iktisat konusunda görüşeceği ülkelere ve kendisine dikkate almasını istediği bir “muhtıra” vermişti. Türkiye bu konferansta özellikle ellerinde altın stoku bulunan devletlerin yol açtığı *muvazenesizliklerin* önlenmesi için ABD’nin arabuluculuğuna başvurmak istiyordu. Ayrıntılı bilgi için bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA.), 440/267.802.9., 20.04.1933

36 İsmet İnönü, *Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933*, s. 1312-1314.

37 Vehbi Sarıdal, *Cihan İktisat Buhranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye’nin Hali*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 1931, s. 13-14.

38 Sarıdal, *age.*, s. 20.

39 Bu bürokratlar arasında Ahmet Hamdi Başar, Mustafa Şeref Özkan, Recep Peker ve

ekonomiye piyasa malı ve hizmetleri üreten işletmeler kurarak müdahale etmesidir diye tanımlandı. Bu tanıma göre, devletin bir kamu malı olarak görülen telgraf hizmetlerini üretmesi ya da benzer nitelikteki demiryollarını işletmesi önemli değildi; aslanan önemli bir piyasa malı olan dokumayı ya da demir çeliğin üretimini kontrol etmesiydi. Bu doğrultuda devlet piyasa için mal ve hizmet üretimine giriştiği takdirde doğal olarak piyasa güçlerini karşısına alacaktı. Piyasanın özel teşebbüs temsilcileri, devletin piyasa araçlarıyla rekabet etmenin olanaksızlığını görerek bu durumun aleyhinde tavır aldı.⁴⁰ Celal Bayar'ın göreceli bir şekilde piyasa elemanlarını temsil etmesi ve İktisat Vekâletine getirilmesi devletin piyasa müdahalesinden vazgeçmeyerek bu müdahaleye *geçicilik* görünümü kazandırması ve müdahalenin şiddetinin ılımlı olacağı izlenimi vermesine neden oldu. Üstelik devlet, Celal Bayar aracılığıyla piyasa kontrolüne ve sanayileşmeye özel teşebbüsü dahil etmek istedi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü'nün katı devletçi ve tasarrufa yönelik sert politikalarının karşısına Celal Bayar'ı bir piyasa dengesi unsuru olarak çıkarmıştı.

1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Peker, İktisat Vekâletinin önemli bürokratlarından olan Ahmet Şerif Öney'dan *devletçiliği* açıklamasını ister. Ahmet Şerif Öney ise Recep Peker'e *Türkiye Milli İktisadi ve Sanayii Meselesi Hakkında Bir Mütalaa* adıyla 16 Kasım 1931 tarihinde bir rapor sunar. Türkiye için en önemli yol, fiyatlardaki düşüklük nedeniyle ihraç edilemeyen hammaddelerin kullanılabilceği bir sanayinin yaratılmasıdır. Üstelik hammadde üretiminin kısa sürede maliyetleri düşürecek ve üretimi artıracak koşulları sağlanamadığı takdirde kurulması düşünülen sanayinin de mümkün olamayacağı ortaya atılmıştır.⁴¹ Bürokrat kesim, Türkiye'de

Şükrü Saraçoğlu gibi isimler yer almaktaydı. Özgün tanım çabası özellikle Sovyet Rusya'ya benzemeyen Batı ülkelerinde de görülmeyen bir sentezi içeriyordu. Devlet özel girişimin uzun vadede "önünü açmak" için piyasaya giriyordu ya da ancak bu şekilde girmeliydi, bk. Bilsay Kuruç, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932*, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1988, s. 278-310.

40 Özellikle İstanbul Ticaret Odası'nın tebliğlerinde açıkça söz konusu politika karşılığı görülmekteydi. Oda Âli İktisat Meclisi'ne endişelerini raporlarla sunma çabası gösteriyordu, bk. *AİMR*, İİD, s.152.

41 16 Kasım 1931 tarihini taşıyan rapor Ahmet Şerif Öney tarafından *Türkiye Milli İktisadi ve Sanayii Meselesi Hakkında Bir Mütalaa* ismiyle hazırlanır. Öney raporu Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri Recep Bey'in isteğiyle kaleme almıştır. Raporun tam metni için bk. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, C 2, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. E49-75.

buhranla derinleşen iktisadi gerilemenin ülkenin *millî inkişafını* tehlikeye atacak dereceye gelmesinden endişe etmektedir. Burada bürokrat sınıfının endişeleri ile sermaye sınıfının temsilcilerinin endişeleri arasında farklılık da oldukça açık bir şekilde görünmektedir. Türkiye’de ihracat ticareti, buhranın başlangıcında büyük oranda ya gayrimüslimlerin ya da onlara bağımlı şekilde hareket eden yerli tüccarın elindedir. Ayrıca ihracat ticaretinin yabancı bölümü, millî kısma daima rakip olduğunu vurgular. Bu alanda yerli özel girişimcilerin yalnız başlarına ihracat ticaretini kurtarmaya güçlerinin asla yetmeyeceği sık sık dile getirilmiştir.⁴² Millî iktisat politikasının planını hazırlarken göz önünde bulundurulması gereken bir husus daha vardır. O da İstanbul iktisadiyatının Osmanlı Devleti’nin son döneminde gayri müslim ticari ilişkilerde ortaklıklarda bulunmuş tüccar grubudur. Türkiye’de büyük bir sermayedar sınıfı bulunmamasına rağmen varlığını savaş sonrası dönemde devraldığı ticari ilişkilerle büyük çapta sürdüren sınıfın ülkenin millî iktisadiyat ihtiyaçlarına muhalif tavrının engellenmesi gereğidir. Önay İstanbul sermaye çevrelerinin özellikle millî iktisadın alacağı istikameti sekteye uğratacak engellemelerde bulunabileceği iddia etmektedir. İstanbul sermaye çevrelerinde ekalliyetlerin öneminden bahseden Önay; “...eğer bu ekalliyetleri millî bünyemizin temsil etmesi matlup ise bunların iktisadi vaziyetlerinin milletin umumi vaziyetine müsavi olmasını temin edecek bir siyaset takibi gerekir... Bu anlamda ithalat ticareti ve komisyon işleri önde gelir. Türk tüccar bütün gayretlerine rağmen bu alanda hakimiyeti ele alamamış ancak yine mezkûr anasının menafisine hizmet etmek şartile iş alabilmişlerdir...”⁴³

Konu üzerinde bu kadar sık durulmasının en önemli nedeni 1923’ten beri yaşanan millî inkılap hareketlerine iktisadi alanın henüz dahil edilmemiş olmasının bürokrat kadroda yarattığı *rejimin tehlikede* olduğu endişesidir. Önay şöyle der; “... dahili ticaretimizi ıslah meselesi millî iktisadiyatımız için ayrıca şayanı ehemmiyettir. Hiçbir memlekette toptan ve perakende fiyatlar arasında bizdeki azim farklar yoktur. Halbuki bu farklardan tevellüt eden fahiş kazançların kısmı küllisi ecnebi sermayeleri tenmiye eder. Ve millî sermayeler aynı nisbette kazanamaz...”⁴⁴ Üstelik devlet iktisadi alana her müdahalesinin ardından *ferdi teşebbüse* alan açacak bir himaye ve kanuni düzenleme getirmiştir. Önay’a göre de bundan önce buhrana karşı alınan

42 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 9.

43 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 22.

44 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 9.

önlemlerde “...netice, maksada katiyen tevafuk etmemiştir ve sebebi gayet derin bir tahlile muhtaçtır.”⁴⁵ Bu sebebi sermayenin muhafazasında veya el değiştirmemesinde belirli toplumsal grupların etkisinde aramak gereklidir. Nitekim 1931-32 dönemine kadar devlet piyasada iştirakleri aracılığıyla etki etmeye çalışmış fakat istenilen sonucu alamamıştır. Plansız devlet teşebbüslerinin başarısız olmasının nedenleri arasında devlet sermayesini kullanan kesimin niteliği yer alır. İştiraklerde sermayeyi kullananların büyük çoğunluğu politik figürlerdir. Siyasi nedenlerle şirket yönetiminde yer alan bu kişiler devlet memuru zihniyetini idareye taşıyamamışlardır. İdarede bulunan kişiler şahsi çıkarlarını politik çıkarları ile birleştiren birtakım grupların temsilcileridir. Özel girişimin menfaatlerine hareket eden bu kişiler devlet sermayesinin büyümesinden rahatsızlık duyan gruplardır. İnhisarlar, Sanayi ve Maadin Bankasının fabrikaları her bir grubun farklı iktisadi yolları ve planlarına göre idare edilmektedir ve bu durum *milli sanayi* politikasında bir anarşi yaratmıştır.

Başbakan İsmet İnönü ve İktisat Vekâleti kadrosunun planlı ekonomi, müdahaleci devlet iktisadiyatına yönelik radikal adımların gerekliliklerine bir diğer rapor, Yusuf Hikmet Bayur tarafından Mustafa Kemal Atatürk'e verilmiştir.⁴⁶ Bayur, raporunda dünyanın olağanüstü bir iktisadi dönemden geçtiğini Türkiye'nin de bu dönemi tüm dünya gibi olağanüstü şartlarla karşıladığını vurguladıktan sonra *ihtilâlcî* çarelere başvurmanın zamanının geldiğini ifade etmektedir. Hükümetin aldığı olağan çarelerle iki yıldır şiddetli tesirleri giderilemeyen buhranın ülkede neden olduğu *tedricî* gerileme durdurulamamaktadır. Buhranın sanayileşmiş ülkelerde yaratacağı etki ekonomi alanında kalırken; Türkiye gibi rejimin inşasının devam ettiği bir ülkede olumsuz etki iktisadi alanın dışına taşacaktır. O'na göre Türkiye'deki inkılapçı rejim *sürekli muvaffakiyetsizliğe, eskiden beri kalagelen rejimlerden* daha az dayanabilir. Bayur daha da ileriye giderek Türkiye'nin buhranı atlatamaması halinde rejiminin tehlikeye düşeceği dolayısıyla durumun memleketin tehlikeye düşmesiyle bir addedilmesini önerir.⁴⁷ Hükümet, buhranın imkân verdiği sermaye değişimini sanayi programı

45 Tekeli-İlkin, *age.*, s. 13.

46 Yusuf Hikmet Bayur 8 Mayıs 1932 tarihinde raporu sunduğunda Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti Kâtibi Umumiliği görevini yürütmekteydi. Raporun tam adı “Gazi Mustafa Kemal'e Sunulan Rapor” dur.

47 Cumhurbaşkanlığı Kâtibi Umumi olarak görev yapmakta olan Yusuf Hikmet Bayur tarafından hazırlanan rapor 08.05.1931 tarihlidir, raporun tam metni için bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E33-44.

lehine kullanılmalıdır; "... memlekette mevcut olan mütedavil sermayenin, programın (uygulanması düşünülen sanayi programı) itmamına iştirakini temin için maddi ve manevi ne gibi amiller mutasavver ise kâmilten kullanılmalıdır."⁴⁸ Bu rapor Mustafa Kemal Atatürk'e gönderilmiş ve o da raporu gözden geçirmesi için Başbakan İsmet İnönü'ye yollamıştır. Dönemin idareci, tüccar, aydın ya da iktisatçı hemen herkes iktisadi buhranın ülkeye olan olumsuz etkisinin farkındadır. Ayrımın ortaya çıktığı nokta Bayur gibi bürokrat sınıf içerisinde sayılabilecek kişilerin Türk devriminin idari ve kültürel alandan asıl hissedilmesi gereken iktisadi alana kaydırmanın meşru zemininin bu buhran dolayısıyla bulunduğudur. Bayur gibi inkılap ideologlarının buhranın yol açtığı özellikle sermaye dolaşımının durması gibi olumsuz sonuçlarının değerlendirilerek sermayenin el değiştirmesine geçişi savunması ilgi çekicidir. Önerilen önlemler toprak sistemine dayalı iktisadi yapıyı zirai üretimden sınai üretime kaydıracağı gibi sermayenin devletin öncülüğünde sınai alana kaydırılarak kitleselleştirilmesinin ve halkın önemli bir bölümünün refahının sağlanmasının yolu olarak görülmektedir.

5. "Buhran, Türkiye'de Sanayileşmenin Yolunu Nasıl Açacaktır?"

Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan üretim daralmasını savaş sonrası sanayi üretimindeki kontrolsüz yükseliş takip etti. Sanayileşmiş ülkeler mevcut sanayi tesislerini genişletme yoluna gittiler. Buhranın ortaya çıktığı ABD'de *Fordizm* ekolü olarak adlandırılacak politikayla sanayi *rasyonelleştirilmiş* ve üretim artırılmıştı. Bir taraftan mevcut sanayinin üretim kapasitesinin geliştirilmesi diğer taraftan Fordizm ekolüyle üretimin band sistemine geçerek artırılması sırasında buhranın gerçek nedeni ortaya çıktı. Savaştan yeni çıkmış ulus-devletler (ki bunların birçoğu hammadde ihracatçısı ülkelerdi) kendi sanayilerini bizzat kurmak yoluna gitmiş; *iktisadi istikla*⁴⁹ adını verdikleri süreç başlamış dünyanın alışlagelmiş arz-talep dengesi bozulmuştu. Bu aynı zamanda on dokuzuncu yüzyılın alışılmış sanayi ve zirai yani sanayi ve hammadde ayrımının ve buna sahip olan ülkelere biçilmiş rollerin de sonu demektir. Bu *silkinme* ve *kurtuluş* hareketi dünya ticari hacminin daralmasına; üretim fazlasının oraya çıkmasına neden oldu. Ve hemen her devlet, iktisadi buhranın ülkelere olan etkilerini en aza indirmek için ekonomiye doğrudan müdahalelerde bulundular. Türkiye burada iktisadi olarak yol ayrımında idi. Dünyada bir taraftan sanayinin gelişmesi diğer

48 Tekeli-İlkin, *age* s. 8.

49 Coston, *age.*, s. 73-86.

yanda onunla paralel olarak zirai tekniğin gelişimi ve hammadde ziraatının yaygınlaşması Türkiye'nin dünya piyasalarında ürünleri aranır bir ülke konumundan hızla uzaklaşmasına neden oldu.⁵⁰ Türkiye 1931 yılında dünya buhranının en sert etkilerini hissetmekteydi ve liberal iktisat görüşlerini, geçerli iktisadi yön olarak belirten Âli İktisat Meclisi, raporunda açıkça büyük ölçüde iktisadi inkılâp hareketini başlatacak özel teşebbüs ve onların müesseselerinin var olmadığı Türkiye'de devletin *iktisadi inkişafın istilzam ettiği tedâbir ile yakından alakadar* olması gerektiğini belirtiyordu.⁵¹ Türkiye sert bir fiyat düşüşüyle karşılaştığı zirai ürün alanında⁵² hızla uzaklaşarak sanayileşmeli, zirai ürünlerin kullanıldığı bir sanayi inşa etmeliydi. 1932 yılında Sovyet Rusya'dan gelen Orloff başkanlığındaki heyet Türkiye'de incelemelerde bulunmaya başlamıştır. Aynı dönemde Âli İktisat Meclis'i hazırlanması planlanan sanayi programının seyredeceği yönü de belirten tespitlere yer vermiştir. Buna göre en önemli zirai ürünlerden olan pamuğun dünya piyasa fiyatı ile ihracatından bir değer elde edilememesine karşılık pamuk ipliği ve mensucatının ithalatın büyük bir bölümünü oluşturması ülkede yetiştirilen pamuğa dayalı sanayi kurumlarının oluşturulmasının mevcut zararı önleyeceği ifade edilmektedir.⁵³ 1933 yılına gelindiğinde hem ülkedeki Sovyet uzmanları raporlarını yazmakta hem de devletin kurumları Türkiye'de sanayinin nasıl geliştirileceği ve yeni sanayi kuruluşlarının nasıl oluşturulacağını tartışmaktaydı. Üzerinde ittifak edilen husus Türkiye'de sanayileşme, hammaddesi ülke içinde bulunan zirai ürünlerin işlenebileceği aynı zamanda ithalat içindeki payı yüksek olan ürünlerin üretilmesine dayanmalıydı. Âli İktisat Meclisi 1933 yılında doğrudan bu soru üzerine bir rapor yayınlamış; *Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir?* sorusuna cevap aramıştı. Türkiye'de sanayinin asıl gelişim gösterdiği dönem 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun geliştirilmesiyle ve 1929 yılında uygulamaya konulan yeni gümrük tarifesiyle gerçekleşmişti. Türkiye'nin mevcut sanayisini üç ana gruba ayrılmaktaydı; a) işlenmiş ürünü ülke dahilinde büyük oranda tüketilen, ithal fakat hammaddesi ülkede yetişen

50 *ÂİMR*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932, s. 22. NOT: Âli İktisat Meclisi Raporları her yıl farklı bir matbaada basılmış ikinci toplantı yılından sonra toplantı devresi belirtilmemiştir.

51 *ÂİMR*, 1932, s. 23.

52 Zirai fiyat düşüşünü buğday üzerinden inceleyen meclis, 1929 yılının ilk aylarında İstanbul borsasında 17 kuruşa kadar satılan buğdayın aynı yılın sonlarında 12 kuruşa, 1930 senesinde ise 6 kuruşa kadar düştüğünü gözler önüne sermişti.

53 *ÂİMR*, 1932, s. 32.

sanayi; b) ham ihracat ürünlerini mamul ya da yarı mamul bir duruma getiren sanayi; c) işlenmiş ürünü ülke içinde büyük oranda tüketilen ve ham maddeleri henüz memlekette yetiştirilememekle beraber kurulduğu zaman yetiştirilmesi mümkün olan sanayi. Meclis özellikle C bendindeki sanayi tipini Türkiye için uygulanabilir görmekteydi. Hammaddesi dahilde yetişen ve sürümü çok olan sanayi diğer sanayi türlerine mutlak surette baskın gelecekti.⁵⁴ Üstelik 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan özel girişim sanayinin ülkenin üretim kapasitesindeki oranı yalnızca yüzde 25 ile sınırlıydı. Bu denli büyük himayelere mazhar görülen ve öncelik verilen sanayinin *ülke menfaatine* sağladığı katkı tartışmalı hale gelmişti. Hatta bazı sanayi kuruluşlarının devletin muaf tuttuğu vergiden daha aşağı bir oranda ülke içi hasılat katkıda bulunduğu görülüyordu. Bu nedenle devlet özel sektörün girişimde bulunacağı alanları planlamalı, uyguladığı sanayi himaye politikalarını gözden geçirmeli fakat devlete *müdahalenin şiddetini katlanamayacak derecede* artırma yetkisi tanıyan Sanayi Ofisi Kanunu'nun kaldırılması gerekiyordu. Âli İktisat Meclisi, özel girişimin talepleriyle devletin sanayileşme gereksinimini uzlaştırmaya çalışıyordu.⁵⁵

6. Sovyet ve ABD'li Uzmanların Hazırladıkları Raporlar ve İktisadi Ayrışma

1932 yılına gelindiğinde Türkiye'de devlet eliyle sanayileşme konusunda karşıt sesler olsa da bir uzlaşma sağlanabilmişti. Önce Türkiye'den Başbakan İsmet İnönü ile birlikte geniş çaplı bir heyet Sovyet Rusya'yı ziyaret etmiş ardından burada bulunulan temaslar neticesinde Sovyet Rusya'dan uzman bir heyetin Türkiye'de incelemelerde bulunmasına kararlaştırılmıştır. 1932 yılında Türkiye'ye gelen Sovyet uzmanlarının hazırladıkları rapor şu başlığı taşımaktaydı; *Türkiye, Pamuk-Keten-Kendir-Kimya-Demir Sanayi Hakkında Sovyet Mühendisleri Tarafından Verilen Raporlar*. Sovyet uzmanlar raporlarını birçok ürün sahasında yaptıkları incelemelerle detaylandırırsa da özellikle Türkiye'yi pamuklu mensucat ithalatından kurtarmak ve ithalat kumaşlarının yerine millî sanayinin ürettiği kumaşları ikame etmek hedefine yönelik hazırlamışlardır. Uzman heyeti başkanı Orloff'un pamuk sanayinin kurulması ile ilgili bölümü bizzat kaleme alması bu konuya verilen önemi göstermektedir. Uzmanlar İzmir, Nazilli, Adana ve Mersin bölgelerinde yaptıkları tetkiklerde pamuk ziraatına neredeyse hiçbir önem verilmediğini

54 *AİMR, Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir*, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933, s. 158.

55 *AİMR, Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir*, s. 164.

tespit etmişlerdir.⁵⁶ İktisat Vekâletinin uzmanlara verdikleri bilgilerden İzmir çevresinin pamuklarının Adana çevresi pamuklarına göre daha kaliteli olduğu ifade edildiği halde Sovyet uzmanlar bölgede pamuğun kalitesine yönelik hiçbir kuralın uygulanmadığını, pamuk tohumunun ıslahına ve kalitesinin artırılmasına yönelik hiçbir girişimde bulunulmadığını gözlemlemişlerdir.⁵⁷ Ayrıca Fırat nehrinin beslediği ovaların pamuk ziraatına oldukça uygun olmasına rağmen bu alanlarda hububat ve buğday ekimi tercih edilerek ihraç gücü yüksek bir ürün olan pamuk bu bölgelerde göz ardı edilmiştir. Pamuğun, kapitalist üretim ilişkilerine en uygun ve piyasa için üretime dönük en etkili hammaddelerden biri olması raporun odağını bu ürüne kaydırmıştır.⁵⁸ Orloff raporunda özellikle Anadolu'da kullanılan yerli pamuk tohumlarının diğer tohum türlerine göre sağlıklı olduğu için kullanıldığı algısına karşı çıkar. İklim ve toprak şartları açısından Anadolu ile Orta Asya'nın birbirine olan yakınlığının çarpıcı olduğunu vurgulayan Orloff bu bölgelerde kullanılan Amerikan tohumunun Anadolu'da da kullanılabileceğini; Amerikan tohumunun asla hastalıklarla ilişkisi olmadığını ifade eder.⁵⁹ Orloff ve beraberindeki Sovyet uzman heyeti Türkiye'de henüz raporlarını tamamlamakta oldukları dönemde İktisat Vekili değişmiş ve Mustafa Şeref Özkan'ın yerine Celal Bayar getirilmiştir. Bu değişikliğin ardından henüz Sovyet uzmanlar Türkiye'de iken Amerikan uzman heyeti davet edilmiş ve incelemelere başlamışlardır. Amerikan uzman heyetinin sanayileşme konusunda üzerinde duracağı ve Türkiye'nin geliştirmesini önereceği *ev sanayi* hakkında Orloff raporuna şöyle yazar;

... iktisaden mahkûm bulunan ve zamanı geçmiş olan fabrikalar inşası tavsiyesinde bulunmayı münasip görmüyoruz. Binaenaleyh ev sanayine mahsus santraller inşası, ithalatı tenkıs meselesini halletmedikten başka devletin alacağı birçok tedbirlerin kuvveden fiile çıkarılmamasına neden olur

56 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1993, s. 7

57 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 8.

58 Kapitalizmin Türkiye'ye girişinde önde gelen sektörlerden biri ve belki de en önemlisi pamuktu. Hatta Osmanlı Devleti'nde İstanbul merkezli finans kapitalin bankalar aracılığıyla yaygın hale gelmesinde dokuma ürünlerinin payı hızla artacaktı, bk. Haydar Kazgan, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s. 130-136; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2021, s. 181-186.

59 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebasısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 9.

ve gereksiz masraflar ortaya çıkar... dokumacılık güç bir sanat olduğundan yalnız iplik ihtiyacını leventlerle temin suretile müşkülâtları bertaraf edilmiş olmaz.⁶⁰

Orloff ev sanayi için iplik santral fabrikaları kurmanın ve buna sermaye bağlamanın aleyhinde tavır göstermektedir. Ev sanayinin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılacak sermaye, ithalatı önlemek üzere fabrika inşasında kullanılmalıdır. Ayrıca bazı çevreler özellikle Büyük Millet Meclis'inde ev sanayisinin önemine atıfta bulunarak kurulacak fabrikaların işçi teminine yönelik itirazlarda bulunmuşlardır. Bazı vekillere göre kurulması planlanan fabrikalar ev sanayini bitireceği gibi kırsalda işsizliğe de neden olacaktır.⁶¹ Fakat Orloff raporunda yeni kurulacak mensucat fabrikaları için yetersiz görülen işçilerin ev sanayisinden temin edilmesini kırsal bölgelere kurulacak demiryolu bağlantı yollarıyla işçilerin fabrikaya getirilebileceğini zamanla fabrikanın bulunduğu bölgede bir işçi yerleşimi kurulabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Orloff, ev dokumacılarının ihtiyaç duydukları ipliklerin alımında ve ürettikleri ürünün satışında tüccarın insafına maruz kalmamak için kooperatifleşmeleri gerektiğini vurgular. Bu duruma en güzel örnekle bizzat Celal Bayar karşılaşmıştır. Ege bölgesindeki üreticilerin, tüccarlar tarafından suistimal edildiklerine dair birçok şikâyet iletilmiştir. Bu noktada daimî olarak önerdiği husus, üreticilerin kendi aralarında kooperatifleşmesidir. Fakat üreticiler aralarında böyle bir kuruluşu yapamadıklarını devletin bunu zorunlu hale getirmesini istemişlerse de (İtalya benzeri bir kooperasyon yapısı) Bayar bu istekleri olumsuz yanıtlamıştır.⁶² Devletin kooperatifleşmeyi desteklemeyeceğini yani devletin ticari alanda kontrol edici ve bunu icra edici rol üstlenmemesi gerektiğini belirten Bayar, yaklaşık bir ay sonra özellikle Ege bölgesinden gelen şikâyetlerin artışı üzerine tüccarın *a la baisse* denilen ticarete üreticinin hakkını gasp ederek tekel oluşturmaya kalktığını ifade ederek buna yönelik önlemler alınacağını ve devlet tarafından satış kooperatifleri kurulacağını ifade etmiştir. Üstelik bu devlet kooperatifleri alıcı ile doğrudan temasa geçerek üreticinin maliyet fiyatı altına satış yapmasını

60 *Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mütebassısları Tarafından Verilen Raporlar*, s. 14.

61 Meclis tartışmaları ilgili konuların detaylı bir şekilde ele alındığı dönemin gazetelerine de yansımaktaydı. "Rus Mütehassıs Heyeti", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1932, s. 1-3; "Yeni Açılacak Fabrikalar", *Akşam*, 11 Ağustos 1932, s. 1.

62 *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 71.

engelleyecek ve üreticinin maksimum kâr elde etmelerine çalışacaktı.⁶³

Orloff heyetinin Türkiye'deki incelemeleri ve sanayi planlaması ile ilgili kamuoyunda tartışmalar devam ederken ve İktisat Vekâleti bürokratlarının CHF idarecilerine gönderdikleri yazılarda İstanbul'daki sermaye çevrelerinin devlet eliyle kurulacak sanayileşmenin karşısında yer alabilecekleri belirtilmiştir.⁶⁴ 27 Aralık 1932 tarihinde Millî Sanayi Birliği, Âli İktisat Meclisi'ne *Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Eder?* adlı bir rapor sunar. Âli İktisat Meclisi'nin isteğiyle hazırlanan raporun önemi siyasal iktisat tercihini barındırmasıdır. Millî Sanayi Birliği bu raporu özellikle kamuoyunda Orloff heyetinin raporu ile ilgili haberler çıkmasının ardından hazırlamıştır. Nitekim Birlik, Türkiye'de sanayileşme ile birlikte ziraatın ihmal edilmemesi ve köylere kadar sanayinin *ulaştırılmaması* gerektiği üzerinde durmuştur. Burada Orloff heyetiyle tam bir ayrışma söz konusudur. Nitekim Orloff raporunda pamuk ziraatının yapıldığı köylerin kombinatlara⁶⁵ bağlanması eğer bu mümkün olmayacaksa ev sanayinin ihtiyaçlarının merkezde kurulacak sanayi ile karşılanarak köy ya da ev sanayinin bu merkezlere entegre edilmesini savunmuştur. Orloff, kurulacak büyük fabrikaların işçi ihtiyacının ev sanayinden ve dolayısıyla büyük bölümü köylerden karşılanacak işçilerle karşılanması gerektiğini ifade etmesine karşılık Millî Sanayi Birliği açıkça; "... sanayinin köylere kadar tevessü edecek tarza değil orta-büyük şehirler münhasır kalacak şekilde ve köylüyü köyden şehire kaçırmayacak surette teessüsü taraftarıyız..."⁶⁶ demektedir. Sanayileşmeyi toplumsal dönüşüme radikal bir şekilde aracılık etmeyecek biçimde *sınırlı* tutulması önerilmektedir. Millî Sanayi Birliği dolayısıyla sermayedar kesim bu buhranı iktisadi bir değişim ya da dönüşümün gerekçesi olarak görmemektedirler. Nitekim Batı Avrupa ülkelerinin incelenmesini, bu incelemeden sonra buhranın üretim kaynaklı olmadığını yalnız *harici ve siyasi cereyanlardan doğan düğümlerden* ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Birliğe göre *cereyanlardan doğan düğümler* üretimin bölüşümü ve tüketimin düzenlenmesinden ibarettir. Açıkça birlik,

63 Celal Bayar'ın *Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 80-81.

64 Ahmet Şerif Öney'in Recep Peker'e gönderdiği rapor; bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E57-60.

65 Kombinât özellikle kırsalda bulunan küçük atölyelerin bağlı bulunduğu daha yüksek kapasiteli çalışan orta ve büyük fabrika komplekslerine verilen addır. Bu yapıların özelliği hammadde ya da daha yüksek işçilik gerektiren yarı mamul ürünleri tam mamul haline getirmek üzere kendisine bağlı kırsal işletmelerden karşılamasıdır.

66 Merkezi İstanbul'da yer alan Millî Sanayi Birliği'nin Âli İktisat Meclisi Umumi Kâtipliğine gönderdiği rapor, 27.12.1932 tarihini taşımaktadır, bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s. E305.

buhranı engellemeye yönelik iktisadi yeni bir yönün çizilmesine hele hele devletin örgütlediği ithal ikameci bir sanayi politikasının yersizliğine işaret eder. Millî Sanayi Birliği, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun sağladığı ayrıcalıklarla birçok sermayedar kesiminin sanayiye yönelmiş ve halihazırda hükümetin sanayileşme politikasına destekte bulunduğunu iddia etmektedir. Bu nedenle Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda sanayici ve sermayedar kesiminin aleyhine yapılacak değişiklikler ve gümrük tarifesinde gözetilecek yeni bir sistem fabrika binalarını *zelzele karşısında çaresiz* bırakacaktır.⁶⁷ Millî Sanayi Birliği, Türkiye'de sanayileşmenin devam etmesi ve sermayedar kesiminin sanayi yatırımlarına yönelmesi için hükümetin himaye politikasını genişleterek devam ettirmesi gerekirse Teşvik-i Sanayi Kanunu'nu iyileştirmesi gerektiğini ifade eder. Nitekim Türkiye'de hükümet 1927'den beri gümrük ve vergi muafiyetleriyle himaye ettiği sanayiye *merkantrizm*⁶⁸ devri olarak anlaşılabilir bir dönem ile himaye etmiş ve bu muafiyetlerin kaldırılması ile bu devir sona ermiştir. Fakat henüz hükümet yeni devrin himaye yöntemini belirlememiştir. Merkantrizm devresini daima liberalizm devresinin takip ettiğini ifade eden birlik, bu dönemde sanayinin himayesinin hariçte rekabetin önüne set çekilmesiyle mümkün olabileceğini söyler.⁶⁹ Millî Sanayi Birliği'nin özellikle ithalat tüccarları ile yakın iş birliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Millî iktisat politikasının, hammaddeleri ülke içinden temin edilebilen ancak mamul ürünlerin ithalat yoluyla sağlandığı ürünlerin sanayisini kurma fikrinin tam karşısında konumlanan birlik, hali hazırda hammaddeye ihtiyaç duyan mevcut sanayi kuruluşlarının ihtiyaçlarının ithalat yoluyla teminine devam etmesi gerektiğini bildirir. Söz konusu ithalata tabii ürünlerin asgari gümrük vergisiyle getirilerek maliyetlerin asgaride tutulması önerilir. Millî Sanayi Birliği'nin bu görüşü hammadde yetersizliğinin karşılanma tarzının gümrük muafiyeti ile sağlanmaya devam ettirilmesi hatta arttırılması yönündedir. Fakat bu görüş dahi başlı başına Sovyet heyetinin fikirleri ve devletin sanayiye planlama ve icra edicisi olma rolünü üstlenmesine açıkça karşı çıkıştır. Çünkü Sovyet heyeti fenni tetkiklerle Türkiye'deki hammaddeye uygun arazilerin geliştirilerek oluşturulacak sanayi kuruluşlarının ihtiyaçlarını karşılayacak dereceye yükseltilebileceğini verilerle kanıtlamıştır. Özellikle Orloff'un pamuk ile ilgili raporu, Türkiye'nin tekstil alanında dışa bağımlılığının en yüksek olduğu alanlardan birine yönelik

67 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E307.

68 Raporda Merkantrizm olarak yazılan kavramın Merkantilizm olduğu anlaşılmaktadır.

69 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E308-309.

olması tesadüf değildir. Hammaddenin ülke içinde mamul hale getirilmesi zirai art bölgeleri sanayi merkez şehirlere bağlayacağı gibi ithalat ile köy-şehir arasında aracılık yapan tüccar kesiminin de çıkarlarına sekte vuracaktır. Sanayicinin hammaddenin içeride üretilmesine karşı çıkma nedenlerinden biri de mevcut hammaddelerin ilgili sanayide rasyonel bir şekilde kullanılabilmesi için gerekli işlemlerin fazladan yatırıma ihtiyaç duymasıdır. Sermayedar kesimi kısa ve orta vadede kâr getirisi mümkün olmayan böyle bir araştırma-geliştirme faaliyetine yönelmek istememektedir. Mili Sanayi Birliği devlet müdahalesinin ya da kontrolünün sanayi kuruluşlarında yer almaması gerektiğini açıkça ifade eder; “..*fakat müesseses sanayiinin herhangi şube-i iktisadiyeden fazla hükümet kontrolü altında olması muvafık olmadığı gibi sanayiye yeni giren memleketlerde en mühim nokta olan müteşebbis ruhunun doğurduğu hayat hamlesini kuyudat ile tazyik etmemek lazımdır...*”⁷⁰ Sanayi iktisadını kontrollü ve planlı bir düzene sokmak amacıyla çıkarıldığı düşünülen Türkiye Sanayi Kredi Bankası kanununun açıkça aleyhinde olan birlik, *fabrikatörlerin* mevcut muafiyetlerini yok ettiğini belli başlı bir varlık halini bulan Türk sanayisinin gelişimine değil ayakta durmasına bile engel olduğunu belirtir. Millî Sanayi Birliği açıkça devletin özel girişimin mevcut sanayi kuruluşlarını inkişaf ettirdiği, koruduğu bir ortamda başka girişimcilerin de kendiliğinden yeni yeni iş sahalarına gireceğini ve bunu iktisadın doğal akışına bırakılması gerektiğini savunur. İhtiyaç duyulan sanayinin mevcut sanayinin korunmaya devam etmesiyle *tedrici* bir biçimde gelişmesinin beklenmesi gerekmektedir.⁷¹ Fakat genç cumhuriyet 1923 sonrası siyasi ve idari alanda gerçekleştirdiği *de facto* atımları iktisadi alanda da aynı hız ve etkiyle yapmak niyetindeydi. Cumhuriyet siyasal yapıyı değiştirmiş; toplumsal yapıya kültürel değişimlerle sirayet etmeye başlamıştı. Sacayağında eksik kalan tek nokta iktisadi yapıydı ve burada devlet savaş sonrası el değiştiren yerli fakat dışa bağımlı sermayenin mümkünse devlet tarafından kontrolünü *beka* meselesi olarak görüyordu. Meşrutiyetten beri aranan millî burjuvazi bu kez devlet kapitalizmine entegre edilmeli, bürokratik devrim önderliği her alanda olduğu gibi iktisadi alanı da kontrol etmeliydi. Cumhuriyet yeni insanı geçecek iktisadi yapı içinde inşa etmeye karar vermişti.

1932 yılında Mustafa Şeref Özkan'ın İktisat Vekâletinden ayrılmasıyla yerine Celal Bayar getirilmişti. 12 Eylül 1932 yılında Celal Bayar İş

70 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E310.

71 Tekeli-İlkin, *age.*, s. E320.

Bankası çevresine ve arkadaşlarına gönderdiği mesajın satır aralarında göreve getirilişinin arka planındaki nedenleri de sıralıyordu. Nitekim Celal Bayar siyasi zorunluluklar nedeniyle yaptığı açıklamanın dilini yumuşak tutsa da Mustafa Şeref Özkan'ın yerine İktisat Vekâletine getiriliş amacı devletin piyasalara sanayileşme yoluyla müdahalesinin radikal yöntemler yerine mutedil ve tedrici bir geçişi sağlamasıydı. Celal Bayar açıklamasında ülkenin iktisadi gelişiminde bütün ticari faaliyetlerin önemli olduğunu, normal bir şekilde çalışan ve teknik üretime dayanan *sermaye sahipleri* teşvik ve himayeye layık görülmeliydi. Ayrıca Bayar, sermaye kesiminin gümrük ve vergi uygulamalarını gözden geçireceklerini ve *milletin iktisadi menfaatlerine* uygun kararlar alınacağını vurguluyordu. Ve belki de İktisat Vekâletine getirilme sebebini vurgulamanın yanında yeni dönemin radikal bir dönüşümden ziyade yumuşak bir geçiş dönemi olacağını işaret ediyordu. Kendisinden önceki İktisat Vekâleti yönetimine mesaj vermekle kalmıyor, sermaye kesiminin de yüksek itirazlarına cevap veriyordu; "... memleketin bütün istihsal hakkını tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen, aşırı devletçilik fikrine yol açmayacak bir vuzuh vardır."⁷²

31 Aralık 1933 yılında Celal Bayar, Sümerbank İdare Meclisi'nde bir konuşma yapar ve burada önemli noktalara temas eder. Konuşması sırasında Sovyet uzmanların raporlarına istinaden kurulması kararlaştırılan mensucat fabrikalarının ve bu fabrikaların kurulmasıyla ortaya çıkabilecek ve hem Sovyet hem de Amerikan uzmanlarının raporlarında ele alınan konuda Sivas Mebusu Remzi Bey bir soru yöneltir. Bu soru, kurulacak mensucat fabrikalarının ev sanayisini öldürüp öldürmeyeceği üzerinedir. Bayar bu soru karşısında ilgi çekici cevaplar vermiştir. Bayar, kurulacak fabrikaların üç tip mal üreteceğini (kaba, orta ve basma) bu nedenle el tezgâhları çalışanlarının bu fabrikalarda işçi olabileceğini yahut ince işçilikle elde edecekleri ürünlere yüksek fiyat biçebileceklerini ya da makineleşmeleri teşvik edilerek *ev sanayisinden* fabrika/atölye sanayisine geçebileceklerini vurgulamıştır. Bayar temel olarak piyasanın kendi gerekliliklerini yine kendi çözümleriyle ve örgütlenerek devleti müdahale ettirmeden yapmalarını öneriyordu.

Sovyet uzmanlar heyeti Türkiye'de incelemelerde bulunurken İktisat Vekâleti el değiştirmiş ve Celal Bayar, iktisat vekilliğine getirilmiştir. Ardından henüz Sovyet heyeti ülkeyi terk etmeden ABD'li uzmanlar ülkeye davet edilmiş;

72 Celal Bayar'ın *Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair 1921-1938*, s. 53-54.

Türkiye'nin iktisadi yapısını incelemeleri ve raporlarını sunmaları istenmiştir. Bunun en önemli nedeni şudur; özellikle İstanbul sermaye çevreleri, hükümetin Sovyet iktisatçılarının oldukça yoğun etkisinde kalarak devletin iktisadi alanın düzenleyici olmasında ısrarcı olmasından rahatsızlık duymaları; ABD'den gelecek uzman heyetinin de görüşlerinin alınarak bir denge kurmaya çalışmalarıdır. Gerçekten de ABD'li uzman heyeti başlarında Amerika ve İngiltere'de büyük demiryolu işletmeleri yönetmiş Walker Hines bulunduğu halde 1933 yılında Türkiye'ye gelerek 1934 yılına kadar incelemelerde bulunmuşlardır. Walker Hines heyetinin raporunda Sovyet görüşünün en çok yoğunlaştığı alan olan pamuk ve dokuma mensucat fabrikaları ile ilgili görüşler önemli karşıtlıklar barındırır. Walker Hines ve ekibinin hazırladığı raporun en önemli bölümü şüphesiz sanayi kısmıdır. Bu bölümün başında Halk Fırkası İktisadi Programının ilgili bölümünün alıntılanması raporun izleyeceği yola dair ipuçları verir. Nitekim Hines, böyle bir alıntı yaparak sanayileşme ile ilgili görüşlerinin devletin görüşleriyle çelişmeyeceğini önden ibraz etmiş olmaktadır. "...küçük ve büyük sanayi, iptidai madde müstahsillerinin menfaatlerine uygun himayeye nail olacaklardır... memleketin inkişafında bütün ticaret faaliyetleri mühimdir. Normal çalışan ve tekniğe istinad eden sermaye sahipleri teşvik ve himayeye layıktır..."⁷³ Rapor özellikle devlet büyüklerinin ithalat, özet teşebbüs ve sermayenin önemine vurgu yapan sözleriyle başlar. İsmet İnönü'nün pamuklu mensucat sanayinde özellikle kuruluş devresinde ithalattan çekinilmemesi gerektiğini vurguladığı hatırlatılır. Hines ve ekibinin Türkiye'de yaptığı incelemelerin özellikle Orloff heyetinin yaptığı tetkiklerden sonra yapılması ve ardından raporun hazırlanması, Hines ekibinin mutlak surette Orloff heyetinin raporunu incelediği izlenimini uyandırmaktadır. Nitekim Hines, özellikle işaret ettiği *derhal verimli olmayacak* diye nitelendirdiği girişimler, devletin, *kârsız olduğu için* özel teşebbüsün iştirak etmediği alanlardaki yatırımlarıydı. Yani Orloff'un raporunun dayanağı olan sanayi kollarıydı. Hines'e göre Türkiye'nin buhranın koşullarından çıkma yönteminin en hızlı çözümü sanayileşme yerine zirai üretimi artıracak bir planlamaydı; "...en ehemmiyetsiz mesai ve sermayeyi bile ecnebi piyasalarının absorbe

73 Walker D. Hines, Brehan Somervell vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II, C III-IV, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936, s. 48. Walker Hines ve ekibinin hazırladığı rapor, toplam 6 ciltten oluşan hemen her alanda incelemelerin yer aldığı bir rapordur. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi* eserinin ikinci cildinde bu raporun ve incelemesinin de yayınlanacağı ifade edilse de bu raporun incelendiği bir esere rastlamadık, bk. Tekeli-İlkin, *age.*, s.174.

edebileceği ihracat maddelerini istihsal eden ziraat sahasından alıp başka istikametlere tevcih etmek hatalı bir hareket olur; çünkü bu suretle ecnebi memleketlerden daha fazla teçhizat ve mamul maddeler mübayaa etmek mümkün olacaktır.”⁷⁴ 1913’ten cumhuriyetin ilan tarihi olan 1923 senesine kadar gerçek rakamların mevcut olmamasına rağmen sanayi kuruluşlarının miktarının arttığını öne sürmektedir. Hines’in raporuna göre 1923’ten 1927 sonuna kadar ve bu tarihte yeni ilavelerle himayenin kapsamını genişleten Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun çıktığı 1927’den 1932’ye kadar yeni hükümetin gösterdiği teşvikten yararlanan sanayi kuruluşlarının sayısı iki katına çıkmıştı. Özellikle Sümerbank gibi fabrika faaliyetleri hükümetin yardım ve direktifine doğrudan etki etmişti. Hines, 1929 yılında Lozan Antlaşması’ndan doğan ticari yükümlülüklerin de kaldırılmasıyla yerli sanayi için bir kat daha faydalı himaye politikalarının yürürlüğe girdiğini fakat gümrük tarifesinde ve ithalat ve ihracatı düzenleyen kanunlarda sürekli hükümetin buhran nedeniyle sık sık değişikliklere gitmesinin zararlarını vurgulamıştır. Sanayi ve sermayedar kesiminde bu değişiklikler belirsizlik yaratmış ve girişimleri engellemiştir. 1927 sanayi sayımına göre 65.245 sanayi kuruluşu vardı. Bu kuruluşların tamamında 256.855 işçi çalışmaktaydı ve buna göre kuruluş başı işçi sayısı 3 civarındadır. Bu işletmelerin 23 bini tek bir şahıs tarafından işletilen atölyelerdir. Hines bu rakamları mevcut sanayinin yeterli olduğuna yönelik fikirlerine dayanak olarak kullanmıştır. Fakat bu rakamlar aynı zamanda sanayinin oldukça dar bir alanda kaldığını ve özel kişilere bağımlı olduğunu göstermektedir. Sanayi kuruluşlarının bu dönemde en büyükleri çoğunlukla devletin iştirakte olduğu bankaların veya yabancı sermayedarların elindedir. 1932 sayımında Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan yararlanan işletme sayısı 1473’tür ve bunların %34’ü İstanbul’da %12’si İzmir’dedir. 1932 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndan istifade eden 1473 kuruluşun ürettiği %54’lük bir oran ziraî mahsulatın işlenmesine aittir. Ziraî mahsulatı işleyen sanayi birinci derecede gelmektedir. Hines, Türkiye’nin zirai üretime dayalı küçük sanayisinin *ihtiyaca tamamen kâfi* geldiğini iddia etmektedir.⁷⁵ Hines mensucat ve pamuklu sanayinin Teşviki Sanayi Kanunu’ndan ne derece olumlu yararlandığını ifade ederken, yararlanan kuruluşların teşvik nedeniyle ithalatta yararlandıkları imkânlarla da uzun uzun vurgular yapmıştır. Fakat kendisinin de üzerinde durduğu pamuklu mensucat ithalatı, toplam ithalatın hala en büyük bölümünü oluşturur. 1932’de ithalatın %24’ü bu alanda

74 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 53.

75 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 60.

yapılmaktadır. Hines, bu oranın mevcut sanayini himayesiyle zararları en aza indirecek bir düzeyde tutulabileceğini iddia eder. Ayrıca Türkiye'deki ev sanayi tipine büyük önem vererek; burada istihdam edilen kişi sayısının sanayi kuruluşlarında istihdam edilenlerden fazla olduğunu söylemiştir. Köylerde ihtiyaca yönelik gelişen ev sanayinin oldukça yüksek olduğu, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan kuruluşların ev sanayinin üretimini de teşvik ettiğini ve maliyetleri düşürerek üretimi artırdığını vurgulamıştır. Hines, sanayileşme yönünde atılacak adımların mevcut sanayinin aleyhinde gelişmemesi gerektiğini, halihazırdaki sanayinin küçümsenmemesi onun *inkışafına* öncelik verilmesi gerektiğini söyler; "... ziraatte olduğu gibi sanayide de hatırda tutulması gereken bir prensip vardır. Türkiye'nin yapması lazım gelen ilk iş malik olduğu şeylerden azami istifade temin etmek ve yapmakta olduğu şeyleri daha iyi yapmaktır. Hedefe vasıl olmak için kestirme bir yol gibi görünen daha calibi dikkat işler olabilir; fakat bu basit yol, takibi icap eden yoldur."⁷⁶ Hines'in takip edilmesini önerdiği yol, ziraatte olduğu gibi sanayide de acil olarak verimi artırmaktır. Bu verim Türkiye'nin hemen her köyünde ve kasabasında iktisadi hayatı oluşturan ev sanayinin desteklenmesi; halkın acil ihtiyaçlarını temin etmek için ilk olarak buralara başvurulmasıdır; "... iktisadi hayat için son derece elzem olan fakat alekser ihmal olunan küçük mahalli sanayi arzettiği imkanları yavaş yavaş idrak etmeye başlamalıdır..."⁷⁷ Hines, Türkiye'nin mevcut nüfus yapısının ve toplumsal bağlamının büyük fabrikaların ihtiyaç duyduğu usta ve işçileri temin etmeye yetersiz olduğunu belirtmektedir. Gerekli insan kaynağının ise uzun yıllar sürdürülmesi gereken eğitim ve sanayi gelişimi sonucunda yetişeceğini iddia eder. Türkiye'de henüz sanayi idaresinde uzmanlaşmış ve bunu yetiştirecek mekanizmaların olmadığını, tecrübesizliğin ve bilgisizliğin Türkiye'de büyük sanayi teşkilinin önündeki en büyük engel olduğunu söyler.⁷⁸ Türkiye sanayileşmek istiyorsa her şeyden önce mevcut sanayinin desteklenmesinin yanında sermaye artışının yollarını keşfetmelidir. O'na göre sanayi sektöründe verimi artırmanın en önemli yolu sermayenin artırılmasıdır. Türkiye'de özel teşebbüsün elinde yeterli sermaye birikmemiştir. Eğer devlet bu nedenle sanayileşmenin yükünü sırtlarsa; gelişmesi gereken özel sermayenin daha uzun yıllar birikmemesini göze almalı ve vergi yükünün doğuracağı toplumsal çalkantıları hesaplamalıdır. Hines, Türkiye'nin mevcut

76 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 65.

77 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 66.

78 Hines-Somervell vd., *age.*, s. 69.

sanayiye geliştirmekten daha masraflı ve zorlu bir yol olan sanayileşmenin seçilmesinin arkasındaki soruyu sorar; *iktisadi amillerden gayri amiller var mıdır?* bu soruyu sormasının nedeni Türkiye'nin esasen böyle bir yolu tutarak sermayenin el değiştirmesini hedeflediğini ve devletin kùltürel ve idari hayatının yanında iktisadi hayatını da kontrol ederek cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu insan kaynağının yetiştirilmesinin bir aracı olduğunu fark etmektedir. Türkiye'nin sanayileşme isteğinde iktisadi nedenlerin ötesinde toplumsal dönüşüm hedefi vardır. Hines'e göre *terakki* yavaş yavaş meydana gelmelidir. İktisadi alanda devrimsel hamleler oldukça risklidir.

Sonuç

İktisat ya da ekonomi sosyal normlar arasında belki de en evrensel olanıdır. Sanayi Devrimi sonrası özellikle ulus-devlet yapılarının birbiri ardına uluslararası siyasette boy gösterdiği dönemde “milli iktisat” kavramı evrensel bir gereklilik olarak ortaya atılmıştır. Bu sadece ulusal bütünlüğünü yeni tamamlamış Almanya ya da İtalya gibi ÷lkeleri değil ÷lke içi iktisadi yapılarını katı gümrük duvarları ile koruyan İngiltere gibi ÷lkeleri de kapsamaktadır. Fakat bu dönem devletlerin ekonomik olarak “daha az bağımlı” olmayı gerçekleştirdikleri bir sürecin ötesine de geçememiştir. Milli iktisat kavramı iktisattan ziyade politik-ideolojik bir aygıt olarak hükümetlerin programlarında yer almıştır. Türkiye de 1923 ertesinde Milli Mücadele'yi milli bir devlet inşası süreci ile tamamlamayı hedefleyerek son dönem Osmanlı Devleti'nin bağımlı ekonomik yapısından farklı bir ekonomi politik hedeflemiştir. Fakat hedeflenen söz konusu “milli iktisat” politikası Osmanlı Devleti dönemiyle süreklilik arz eden toplumsal grupların ve Milli Mücadele sırasında ittifak oluşturulan ağa-eşraf-tüccar kesiminin siyasi müdahaleleriyle farklı dönemlerde farklı yorumlamalara konu olmuştur. Tek-parti dönemi olarak adlandırılan ve literatürde “sınırsız iktidar” olarak işlevselleştirilen 1923-1950 arası birbiri ardına uygulanan politikalarla iktidarın sınırlılıklarını ortaya koymuştur.

1930 sonrası dönemde de girişilmek istenen iktisadi devletçilik ya da planlı ekonomi modelleri aynı şekilde iktidarın reel sınırlılıklarını ortaya koymuş hem ÷lke içinden hem de ÷lke dışından konuyla ilgili hazırlanan raporlar senkretik bir görünüme kazanmıştır. ABD ve Sovyet uzmanlarının hazırladıkları raporlar ÷lke içindeki planlı iktisat politikası konusunda farklı iki kutbu görünür kılmış ve söz konusu iktisat politikasında fikir ve güç birliği yapılamadığını ortaya çıkarmıştır. Sanayi planlamasını başat faktör olarak seçen bürokrat kesimin devletçi grubu, Sovyet uzmanların raporlarını

kendilerine uluslararası başarılı örnek olarak seçerek siyasi alana müdahalede bulunmak isterken; tüccar ya da özel girişim grubunun devlet müdahalesini sınırlı tutmak isteyen grubu ise ABD’li Walker Hines ve heyetinin raporlarını öne sürmüşlerdir. Sonuç olarak izlenen politika bu iki raporun belli bazı öğelerinin harmanlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. “Mutedil devletçilik” olarak formüle edilen bu senkretik yapı, ülkenin planladığı sanayi atılımını hedeflenen hızda gerçekleştirememiştir. Üstelik özel girişim-tüccar grubunun devletin ticari koruma kalkanı altında güdümlü bir gelişim göstererek nitelikli bir özel girişim olamamasına yol açarak devletin her daim korumasını talep eden bir *fırsatçı* kesim yaratmıştır.

Sovyet Orloff heyetinin Türkiye’de kurguladığı iktisadi model, hammadde kaynakları ülke içinde elde edilen ürünlerin büyük ölçekli sanayisinin kurulmasıyla kır-kent bütünleşmesini, sanayileşmiş bir toplum olarak sağlamak ve ülkeyi dış ticaret bağımlılığı nedeniyle etkilendiği fiyat dengesizliği ve bütçe açıklarından korumaktı. ABD’li Walker Hines heyetine göre ise devlet bu denli büyük bir işletme ve üretim yükünün altına girmemeli mevcut özel girişime verdiği desteği artırmalıydı. Birbirleri ile karşıt durumda bulunan bu iki görüş ülke içinde de ayrı iki grubun desteğini alarak tartışma alanı elde etti. Devlet, Hines’in belirttiği gibi iktisadi yük oluşturacak bir sorumluluğun altına girmesinin mali yükünü kaldıracak zenginlikten yoksundu. Ancak vergilerin artırılmasıyla kaynak yaratabilirdi; bu da halkın hükümete dolaylı olarak da rejime yönelik tavrını olumsuz bir alana çekebilirdi. Bu nedenle hükümet devletçi iktisat modelini “mutedil” bir yapıya kavuşturarak sosyal bir çöküşe yol açmayacak şekilde özel girişimin sanayi kolunu da sürece dahil ederek gerçekleştirmeyi denedi. Bu zaruri orta yol bulma çabası, Türk siyasal hayatında sert iniş çıkışları, ortak paydada buluşamama zorluğuna zemin hazırladı. Daha da önemlisi İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye’de rapor hazırlayan söz konusu iki gücün Soğuk Savaş’ın iki tarafını oluşturması iktisadi mücadele alanının kolayca siyasi alana kayması sonucunu doğurdu ve sosyal politikalar ile ekonomi politikaları Türkiye’de üzerinde uzlaşılmayan iki temel alan haline geldi.

Kaynaklar

Âli İktisat Meclisi Raporları, Birinci İctima Devresi, 1 Mart 1928-19 Mart 1928, İstanbul, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1928.

Âli İktisat Meclisi Raporları, İkinci İctima Devresi, Mart 1929, Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara 1929.

Âli İktisat Meclisi Raporları, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1932.

Âli İktisat Meclisi Raporları, "Türkiye'de Sanayi Nasıl Teessüs ve İnkişaf Edebilir", Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1933.

Arif, Lütfi, "Millî İktisada Doğru", *Anadoluda Yeni Gün*, 24 Nisan 1923.

Avcioğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın*. Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2015.

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürkle Üç Ay*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.

Barkan, Ömer Lütfi, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri 1920-1953, der: Özel Şahingiray, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

Coston, Henry, *Beynelmilel Sermaye ve İhtilâller*, çev: Kemal Yaman, Otağ Yayınevi, İstanbul 1976.

Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

"Devletin Fertle Rekabeti", *Milliyet*, 2 Eylül 1929.

Ertan, Temuçin Faik, *Kadrocular ve Kadro Hareketi, Görüşler-Yorumlar-Değerlendirmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, çev. Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2016.

Hines, Walker D. Somervell, Brehan.vd., *Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki 1933-1934*, Kitap II, C III-IV, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1936.

İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1919-1933, haz. İlhan Turan, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2021.

Karpat, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Kazgan, Haydar, *Osmanlı'da Avrupa Finans Kapitali*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Keyder, Çağlar, *Toplumsal Tarih Çalışmaları*, Dost Kitabevi, Ankara 1983.

Keynes, John Maynard, *Barışın Ekonomik Sonuçları*, çev: Abdullah Cemal Balcı, Efil Yayınevi, Ankara 2007.

Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken. Osmanlı, Türkiye, Dünya*. Yordam Yayınları, İstanbul 2020.

Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük. Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitabevi, İstanbul 2008.

Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2021.

Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1929-1932*, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1988.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1982.

Ouessant, Marsel, *Karagömlükliler İhtilali*, çev: Haydar Rifat, Tebeyyüz Kitabevi, İstanbul 1937.

Sarıdal, Vehbi, *Cihan İktisat Bubranı, Bu Vaziyet İçinde Türkiye'nin Hali*, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, 20.12.1931.

Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920-1945*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi-Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, C 2, Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.

Türkiye Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayii Hakkında Sovyet Mühendisleri Tarafından Verilen Raporlar, Başvekâlet Müdevvenat Matbaası, Ankara 1993.

Toprak, Zafer, *Atatürk-Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Tökin, İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.